

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

ORIENTAL UNIVERSITETI

ULFATILLAYEVA SAYYORA SOBIRJON QIZI

FALSAFA

fanidan

Uslubiy qo‘llanma

TOSHKENT – 2026

UO‘K 1(091)

KBK 87.3

U35

Muallif: Ulfatillayeva.S.S Falsafa fanidan. Uslubiy qo‘llanma – Toshkent: Oriental universiteti, 2026. – 86 b.

Mazkur uslubiy qo‘llanmada mavzular tizimli holda yoritilgan bo‘lib, mavzularni bir-biri bilan uzviy bog‘liqligi va falsafiy jihatlari keng ochib berilgan. Uslubiy qo‘llanma fan dasturi asosiy adabiyotlari asosida tuzilgan.

Uslubiy qo‘llanma barcha bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlarida o‘tiladigan “Falsafa” fanini o‘qitishga mo‘ljallangan. Kitobdan shuningdek, falsafa, mantiq, etika, estetika, dinshunoslik, korrupsiya va ularning bahs mavzulariga qiziquvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

Oriental universiteti v.b. dotsenti, t.f.f.d.

Alijonova Gulnoza Muxammad qizi

O‘zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo‘yicha
Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz direktor o‘rinbosari

Amirov Azamat Odil o‘g‘li f.f.d (PhD), k.i.x.

Uslubiy qo‘llanma Oriental universiteti O‘quv-uslubiy kengashining 2025-yil 19-dekabrdagi 4-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

© Ulfatillayeva Sayyora Sobirjon qizi, 2026.

© Oriental universiteti, 2026.

KIRISH

Falsafa insoniyat tafakkurining eng qadimiy va fundamental sohalaridan biri bo'lib, borliqning mohiyati, inson va jamiyatning o'zaro munosabatlari, bilish jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Falsafaning asosiy vazifasi insonning dunyoqarashini shakllantirish, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni va mas'uliyatini anglashga ilmiy-nazariy asos yaratishdan iboratdir.

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, falsafa fanining mazmun-mohiyatini tizimli ravishda o'zlashtirishga xizmat qiladi. Unda Sharq va G'arb falsafasi taraqqiyoti, borliq va bilish muammolari, inson va jamiyat o'rtasidagi dialektik munosabatlar ilmiy yondashuv asosida yoritilgan. Qo'llanma talabalarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, falsafiy tafakkur madaniyatini shakllantirish hamda nazariy bilimlarni amaliy hayot bilan bog'lashga yo'naltirilgan.

Falsafa fani insoniyatning ko'p ming yillik intellektual tajribasini o'zida mujassam etgan bo'lib, u ilm-fan, madaniyat, siyosat va axloq sohalarining metodologik asosini tashkil etadi. Jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida falsafiy qarashlar ijtimoiy ongning yetakchi shakli sifatida insonning hayotiy maqsadlari, qadriyatlari va dunyoqarashini belgilab kelgan. Shu ma'noda, falsafa fani talabalarda tanqidiy va tahliliy fikrlash, voqelikni chuqur anglash hamda murakkab muammolarga ilmiy yondashish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Falsafiy bilimlar yosh avlodni ijtimoiy hayotning murakkab jarayonlariga ongli munosabat bildirishga, jamiyat va shaxs taraqqiyotiga daxldor masalalarda mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltiradi. Ayniqsa, demokratik jamiyat sharoitida falsafa fanining metodologik va dunyoqarash funksiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. U shaxsda fuqarolik mas'uliyati, vatanparvarlik, insonparvarlik va adolat kabi umuminsoniy qadriyatlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanmaning asosiy maqsadi talabalarda falsafiy tafakkurni shakllantirish, ularning intellektual salohiyatini rivojlantirish, kreativ va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini

mustahkamlashdan iboratdir. Qo‘llanmada keltirilgan mavzular, interaktiv metodlar, savol va topshiriqlar talabalarning nazariy bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga, ularni amaliy tahlil va mushohada yuritishga undaydi.

Natijada, mazkur qo‘llanma oliy ta’lim tizimida falsafa fanini o‘qitish jarayonini takomillashtirishga, barkamol, keng dunyoqarashli va ijtimoiy mas’uliyatli mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

MUNDARIJA

	Kirish	3
1-mavzu	FALSAFANING MOHIYATI VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLI	6
2-mavzu	SHARQ FALSAFASI VA UNING IJTIMOIY TARAQQIYOTDAGI RO'LI	38
3-mavzu	G'ARB FALSAFASINING USTUVOR YO'NALISHLARI VA ULARNING FAN TARAQQIYOTIGA TA'SIRI.	64
	Adabiyotlar	83

1-MAVZU. FALSAFANING MOHIYATI VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLI

Reja:

1. Falsafa tushunchasi va uning vujudga kelishi
2. Falsafaning mohiyati va asosiy masalalari
3. Falsafaning funksiyalari

Falsafa - borliq, ong, tafakkur, inson va jamiyat hayotining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi fundamental ijtimoiy-gumanitar fan hisoblanadi. U insonning olamga bo'lgan munosabatini, mavjudlikning mazmun-mohiyatini hamda bilish jarayonining nazariy asoslarini tadqiq etadi. Falsafaning bosh vazifasi shaxsda yaxlit dunyoqarashni shakllantirish, jamiyat taraqqiyotining ma'naviy va intellektual poydevorini mustahkamlashdan iboratdir.

“Falsafa” atamasi qadimgi yunoncha *phileo* — “sevmiq” va *sophia* — “donolik” so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, “donolikka muhabbat” degan ma'noni anglatadi. Ushbu atama miloddan avvalgi VI asrda yashagan Pifagor tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U falsafani tayyor afsonaviy yoki diniy bilimlardan farqli ravishda, insonning aqliy mushohada va tanqidiy tafakkuri orqali egallanadigan bilim sohasi sifatida talqin qilgan.

Qadimgi dunyoda fanlarning barchasini, ular qanday ilmiy masalalar bilan shug'ullanishidan qat'iy nazar, falsafa deb ataganlar. U ham ijtimoiy borliq, ham tabiat to'g'risidagi ilm hisoblanar edi. Shuningdek, dastlabki falsafa olam va unda insonning tutgan o'rni haqidagi qarashlar tizimi bo'lib, dunyoni ilmiy bilish zaruratidan vujudga kelgan edi. Bundan tashqari, qadimgi Yunonistonda yuz bergan buyuk uyg'onish davri o'ziga xos falsafiy mafkurani ham yaratganligiga shubha yo'q. Uning eng asosiy qadriyati erkinlik

tushunchasi ekanini, ana shu erkin hayot to'g'risidagi qarashlar buyuk madaniy yuksalishga asos bo'lganini aksariyat olimlar ta'kidlashadi.

Falsafa kishilarga olam to'g'risida umumiy tasavvurni beradi, boshqa fanlar esa, uning ayrim jihatlarini o'rganadi. Masalan, biologiya o'simlik va hayvonot dunyosini, turlarining kelib chiqishi, o'zgarishi va takomillashib borishi kabi masalalarni o'rganadi. Bu sohaga oid fanlar ushbu yo'nalishdagi jarayonlarning ba'zi xususiyat va jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga harakat qiladi. Binobarin, biolog har qanday rivojlanish jarayoni bilan emas, balki faqat jonli tanadagi rivojlanish jarayoni bilan qiziqadi. Umuman, rivojlanish jarayonining o'zi nima, uning mohiyati qanday? Masalaning aynan shu taxlitda qo'yilishi ilmiy muammolarni falsafiy masalaga aylantiradi. Ya'ni, shu tariqa muayyan mavzu oddiy ilm sohasidagi yo'nalishdan falsafiy muammo tusini oladi.

Ilmiy tadqiqotlar natijalariga ko'ra, insonda ong shakllanib, u ijtimoiy mavjudot sifatida to'liq qaror topgan davrdan boshlab, uning asosiy biologik va intellektual xususiyatlarida keskin o'zgarishlar kuzatilmagan. Shu jihatdan qadimgi insonning asosiy tafakkur imkoniyatlari hozirgi zamon insonidan tubdan farq qilmaydi.

Ongning vujudga kelishi insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichi bilan bog'liq bo'lib, bu jarayon mehnat faoliyatining murakkablashuvi va nutq orqali muloqotning rivojlanishi natijasida inson miyasining funksional jihatdan yuksalishi bilan izohlanadi. Mazkur omillar ta'sirida inson tafakkuri mavhum tushunchalarni anglash, ularni tahlil qilish va umumlashtirish darajasiga yetgan.

Falsafaning asosiy funksiyalari:

• **Dunyoqarash funksiyasi** — insonning voqelikka nisbatan yagona tasavvurlar tizimini shakllantiradi.

• **Metodologik funksiyasi** — fanlar uchun umumiy uslubiy asos yaratadi.

• **Gnoseologik funksiyasi** — bilish jarayonini tushuntiradi.

• **Aksiologik funksiyasi** — qadriyatlarni asoslaydi.

Amaliy funksiyasi — inson faoliyati uchun ma'naviy-me'yoriy yo'nalish beradi. Falsafa fanida ko'rib chiqiladigan muammolar o'z mazmuni va ahamiyatiga ko'ra azaliy va o'tkinchi xususiyatga ega bo'ladi. Azaliy muammolar insoniyat tarixining ilk davrlaridayoq vujudga kelgan bo'lib, inson mavjud ekan, o'z dolzarbligini yo'qotmaydi. Chunki jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida bu muammolar yangi sharoit va ehtiyojlar asosida qayta qo'yiladi hamda yangicha talqin etiladi. Ana shu jarayonda ilm-fan va falsafiy tafakkur uzluksiz rivojlanib boradi.

Olam va inson o'rtasidagi munosabatlar, borliqning mavjudligi va mohiyati, tabiat va jamiyatdagi o'zaro bog'liqlik hamda taraqqiyot qonuniyatlari, adolat va haqiqat, yaxshilik va yomonlik, urush va tinchlik, inson umrining mazmuni kabi masalalar falsafaning azaliy muammolari sirasiga kiradi. Ushbu masalalar har bir davrda insoniyat tafakkurining markazida bo'lib kelgan va falsafiy bilimlarning shakllanishi hamda rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Insonning dunyoga, jamiyatga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabati individual xususiyatga ega bo'lib, har bir shaxsda hayot va borliq haqidagi o'ziga xos tasavvurlar, tushunchalar hamda xulosalar tizimi shakllanadi. Mazkur qarashlar shaxsning ijtimoiy muhitga munosabatini, boshqa insonlar bilan aloqalarini hamda kundalik faoliyatining yo'nalishini belgilab beradi.

Shu ma'noda, dunyoqarash insonning uni qurshab turgan voqelik, olamning mohiyati va tuzilishi, shuningdek o'zining borliqdagi o'rni haqidagi qarashlar, bilimlar va e'tiqodlar majmuasidir. Dunyoqarash voqelikni eng umumiy darajada idrok etish, anglash va tushuntirish imkonini beruvchi muhim ma'naviy-intellektual tizim hisoblanadi. Falsafaning dunyoqarash funksiyasi aynan insonda ana shunday yaxlit va izchil qarashlar tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.

Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari.

Dunyoqarash — bu insonning atrof-muhitga va o'ziga nisbatan bo'lgan qarashlari, qadriyatlarini, e'tiqodlari, bilim va faoliyat tamoyillari majmui. U insonning ongli va ijtimoiy faoliyatida asosiy rol

o‘ynaydi, hayotiy qarorlar qabul qilish va xulq-atvorini shakllantirishda yo‘l-yo‘riq beradi.

Oddiy dunyoqarash: Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadi. Bu dunyoqarash turi tizimli emas, lekin insonning kundalik hayoti va faoliyatida regulyativ funksiyani bajaradi. Oddiy dunyoqarash insonning kundalik xatti-harakatlarini belgilab, uning hayotiy qarorlarini yo‘naltiradi.

Keng ma‘noda dunyoqarash: Bu insonning o‘zini va atrof-muhitni idrok etish usullari, hayotiy ideallari, qadriyatlari, e‘tiqodlari, bilim va faoliyat tamoyillarini o‘z ichiga oladi. Keng ma‘noda dunyoqarash faqat inson ongiga xos bo‘lib, u ongli faoliyat va aqlli fikrlash bilan bog‘liqdir. Shu bilan birga, inson dunyoqarash orqali mavjud bilimlarni qayta ishlash va yangi bilimlar yaratish imkoniga ega bo‘ladi.

Dunyoqarash quyidagi asosiy elementlardan iborat:

Dunyoni sezish. Bu o‘zini va atrof-muhitni sezgilar orqali hissiy idrok etishdir. Shaxsiy tajriba, kayfiyat va hissiyotlar dunyoni sub‘ektiv tarzda ranglaydi. Masalan, bemor odam uchun yorug‘ nur haddan tashqari kuchli tuyulishi mumkin, daltonik odam esa ranglarni boshqacha idrok etadi.

Natijada dunyoni sezish optimistik, pessimist yoki fojeaviy kabi tiplarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Dunyoni idrok etish. Bu atrof-muhitni ongli tasavvur shaklida qabul qilishdir.

Idrok to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin; noto‘g‘ri idrok fantaziyalar yoki illyuziyalarga olib keladi (masalan, suv parilari yoki kentavrlar haqidagi tasavvurlar).

Dunyoni tushunish. Bu dunyoda sodir bo‘layotgan jarayonlar, hodisalar va voqealarni mantiqiy ravishda tahlil qilish va ulardan xulosalar chiqarish jarayonidir. Tushunish orqali inson o‘z faoliyati uchun asos yaratadi va bilimlarni tizimlashtiradi.

Dunyoqarashning funksiyalari.

Regulyativ funksiya- Dunyoqarash insonning xulq-atvori va hayotiy qarorlarini tartibga soladi.

Yo‘l-yo‘riq beruvchi funksiya- Kundalik hayot va faoliyatda insonning qaysi yo‘nalishda harakat qilishini belgilaydi.

Bilim yaratish funksiyasi- Mavjud bilimlarni qayta ishlash va yangi bilimlar hosil qilish imkonini beradi.

Shaxsiylashtiruvchi funksiya- Har bir inson dunyoqarashi uning individual xususiyatlarini, qadriyatlarini va qarashlarini aks ettiradi.

Dunyoni tushunish – bu insonning o‘zini va atrof-muhitni anglash, tabiatdagi voqea va jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini idrok etishga qaratilgan aqliy-bilish faoliyatidir.

Dunyoni sezish va qisman dunyoni idrok etish barcha tirik mavjudotlarga xos bo‘lsa, dunyoni tushunish xususiyati faqat insonga tegishlidir.

Shu bois, inson dunyoqarashi faqat ongli va mantiqiy faoliyat orqali shakllanadi.

Dunyoqarash bir nechta funksiyalarni birlashtiradi:

Bilish funksiyasi: Insonning qiziqish uyg‘otuvchi savollarini qamrab oladi va ularga javob topishga yordam beradi. Bilish funksiyasi inson dunyoqarashini boyitadi, kengaytiradi va jamiyat rivojiga mos ravishda mazmunini chuqurlashtiradi.

Qadriyatlarga munosabat funksiyasi: Insonning o‘zini va hayotni oliy qadriyat sifatida qabul qilishini ta‘minlaydi. O‘z qadrini bilmagan inson boshqalarni qadrlay olmaydi va hayotda o‘z o‘rnini topa olmaydi.

Xulq-atvorni belgilash funksiyasi. Insonni o‘zini tarbiyalashga, ma‘naviy madaniyatini rivojlantirishga va o‘z ma‘naviy dunyosiga mos muhitni tanlashga yo‘naltiradi.

Dunyoqarashning individual xususiyatlari. Har bir insonning dunyoqarashi shaxsiy xususiyatlarga ega: savollar, javoblar, qarashlar va e‘tiqodlar boshqalaridan farq qiladi.

Dunyoqarashning intellektual, emotsional va ruhiy asoslari uzviy bog‘liq bo‘lib, har bir inson uchun individualdir.

Bu asoslar iroda bilan uyg'unlashganda, e'tiqodlar va ong darajasi bilan moslashgan qarashlar shakllanadi. Dunyoqarashga sub'ektning yoshi, jismoniy va ruhiy holati, fel-atvori, odatlari, milliy madaniyati va ijtimoiy-madaniy muhit ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, obektiv va subektiv tomonlarni ajratish muhimdir.

Dunyoqarashning shakllanishi Dunyoqarash insonning e'tiqodlari, qilmishlari va harakatlari majmui sifatida yuzaga keladi. U inson va insoniyatning o'zligini namoyon qiladigan vosita hisoblanadi.

Dunyoqarash insonning xulq-atvori va harakatlarini tartibga soluvchi fikrlash maydoni sifatida ishlaydi. Mental mezon sifatida ongda ishonch va e'tiqod shakllanadi. Dunyoqarash umumiy va shaxsiy ahamiyatga ega mo'ljal sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Dunyoqarashning turlari

Hayotiy, mifologik, diniy, badiiy, siyosiy va ilmiy qarashlar dunyoqarash tarkibiga kiradi.

Tarixiy shakllari. Mifologik dunyoqarash. Turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlar haqidagi tasavvurlarini tizimlashgan shaklda ifodalaydi. "Mif" so'zi yunoncha *mythos* dan olingan bo'lib, afsona, rivoyat degan ma'noni anglatadi. Mifologik dunyoqarashda bilimlar, diniy e'tiqodlar, ma'naviy madaniyat, sanat va ijtimoiy hayot elementlari birlashadi. Shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi ma'lum darajada tartibga solingan bo'ladi.

Miflar va ularning shakllari: epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar – bu orqali bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga yetkaziladi.

Mifologik dunyoqarashda barcha obyektlar jonli hisoblanadi. Shu bois hatto toshlarga ham ehtiyotkorlik bilan muomala qilish talab qilinadi, aks holda ularning g'azabiga duch kelish mumkin. Har bir mavjudot va dunyo turli qonun-qoidalarga bo'ysunadi.

Misollar: Daryodan o'tishdan oldin ruxsat so'rash zarur. Ovchi otgan tosh nishonga tegishi uchun avval tosh bilan kelishishi yoki uni o'z xohish-irodasiga bo'ysundirish lozim. Agar bunday qilinmasa, tosh hech qachon nishonga tegmaydi. Daryo, tosh, tog', bulut – bularning

barchasi jonli mavjudotlar yoki ularning ko‘rinishlari sifatida qaraladi. Ular bilan munosabat quyidagi tarzda bo‘lishi kerak: so‘rash, tahdid qilish, jalb etish va xizmat qilish.

Inson va boshqa mavjudotlarga ta’sir o‘tkazish: Insonni boshqarish uchun uning qo‘rqishi va yoqtirishini, nimaga sajda qilishini va nimani yomon ko‘rishini bilish kerak. Shu tarzda unga yoqadigan narsasini taklif qilish yoki qo‘rqadigan narsasi bilan qo‘rqitish mumkin.

Bu qoidalar barcha tirik jonzotlarga ham tatbiq etiladi. Hatto odamlar va ularni boshqaruvchi qonunlar ham tirik mavjudotlar kabi qabul qilinadi. Ular bilan yo til topish, yo ustidan g‘alaba qozonish mumkin.

Butun dunyo – bu turli mavjudotlarning o‘z maqsadlariga erishishga harakat qiladigan katta jang maydoni. Ularning barchasi dunyoning buyuk Qonuni – Qismatga bo‘ysunadi. Shu bilan birga, Qismat ko‘plab kichik qonun-taqdirlarga bo‘linadi, ya’ni har bir mavjudotning o‘z qonuni va taqdiri mavjud bo‘ladi. Qonun-taqdir har bir mavjudotni muayyan yo‘lga boshlaydi va har kim o‘z Qismatiga bo‘ysunadi. Bu holat mavjudot o‘z taqdirini yuksaltirgunga yoki enggunga qadar davom etadi.

Mifologik dunyoda aql va tasavvur.

Mifologik dunyoqarashda aql-idrok va tasavvur bir xil ahamiyatga ega.

Tushunchalardan xoli aql-zakovat emotsiyalar hukmi ostida ishlaydi.

Shu sababli dunyoning mifologik manzarasida tabiat hodisalarini empirik darajada tekshirish imkonsizdir; ular tirik mavjudotning xatti-harakatlariga qarab idrok etiladi.

Miflarning asosiy elementi: ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan ananalar. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan munosabat zamirida e’tiqod va borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi.

Xususiyatlari: Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunishga asoslanadi va unda shubha uchun o‘rin yo‘q.

Misol tariqasida turli mifologiyalar

Zoroastrizm: Dunyo yaxshilik xudosi Ahuramazda va yomonlik xudosi Axriman doimiy ziddiyatida rivojlanadi.

Qadimgi Misr kosmogonik miflarida borliqning suvli xaosdan yarangani haqida hikoya qilinadi. Bu miflarda zoomorfizm – xudolarni hayvon shaklida tasvirlash xususiyati ham uchraydi. Masalan, Donishmandlik Xudosi Tot ibis qushi (issiq mamlakatlarda yashaydigan laylakka o‘xshash uzun oyoqli qush) bilan bog‘lanib, boshi va tumshug‘i qushnikiga o‘xshash inson qiyofasida tasvirlangan. Bu yerda xudoning zoomorf belgilarini antropomorf belgilar bilan birlashtirilgan. Osmon butun tanasi yulduzlar bilan qoplangan sigir sifatida tasavvur qilingan. Ba’zida esa osmonni Nut ilohasi sifatida yoy kabi egilgan va qo‘llari hamda oyoqlari bilan erni tutib turgan obrazda ifodalashgan.

Misrda mashhur xudolar to‘qqizligi (enneada) mavjud.

Quyosh xudosi Ra xaosdan yaralgan Nun bilan bog‘lanadi. Xudo Atum o‘z urug‘ini yutib, o‘zini o‘zi urug‘lantiradi va tupurib, dastlabki xudolar Shu (havo xudosi) va Tefnut (namlik ilohasi) juftini yaratadi.

Shu juftlikdan ikkinchi juft – Yer xudosi Geb va osmon ilohasi Nut dunyoga keladi. Ularning farzandlari Isida va Neftida, Osiris va Set. Osiris – tabiatning unumdor kuchlari va marhumlar dunyosining podshosi hisoblanadi.

Plutarxning yozishicha, Osiris odamlarni yovvoyi turmushdan chiqarib, don ekish, uzumzor barpo etish, non yopish, bo‘za va sharob tayyorlash, qurilish va tabobat sirlarini o‘rgatgan.

Qadimgi Misr mifologiyasi monistik va plyuralistik xususiyatga ega: Oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatida Quyosh xudosi Ra bo‘lgan. Quyoshning turli siymolari: botayotgan Quyosh – Atmu, chiqayotgan Quyosh – Xepera, choshgohdagi Quyosh – Ra. Xudolarga murojaat qilish usuli diqqatga sazovor bo‘lib, u teurgiya – ya’ni xudolarga buyruq berish yoki tahdid qilish shaklida amalga oshirilgan.

Qadimgi Hindiston kosmogonik mifologiyasi asosan Rigvedalarga asoslanadi. Rigvedalar – 10 ta Mandal va mingdan ortiq gimnlar to‘plami bo‘lib, dunyoning paydo bo‘lishi haqidagi g‘oyalarga ega.

Boshqa vedalar: Samaveda, Yadjurveda, Atharvaveda ham mavjud.

Mifga ko‘ra, olam dastlab hayot urug‘iga ega suvdan tashkil topgan. Olamda na osmon va yer, na kun va tun, na yaxshilik va yomonlik, na erkak va ayol mavjud bo‘lmagan. Bu holat qorong‘ilik deb atalgan va undan yakka narsalar paydo bo‘lgan. Rigvedaning boshqa gimnlarida Indra xudosi olamga paydo bo‘lib, yorug‘lik va qorong‘ilik, yaxshilik va yomonlik, hayot va o‘limni teng kuchli qilib olib kiradi.

Mifga ko‘ra, Indra suzayotgan tepalikni (Yer manosi) yondirgan va suv ustida suzishda davom etgan. Shu jarayonda u Vritru ajdahosining qarshiligini bostirgan. Natijada tepalikdan Yer shakli paydo bo‘ladi va suv – daryolar, olov – quyosh sifatida tasavvur qilinadi. Tepalik asta-sekinlik bilan kattalashib, yer shaklini egallaydi. Indra osmonni ko‘tarib, ustun bilan uni yer bilan ajratadi, shu orqali dunyo daraxti paydo bo‘ladi.

Olam yangi g‘oyalar bilan boyitiladi: Dunyo xudolar bilan to‘ldiriladi. Keyingi bosqichda xudolar o‘z o‘rnini tepalikdan paydo bo‘lgan devlarga bo‘shatib beradi. Asuralardan biri devlar tomoniga o‘tib, dunyo va bu dunyo oralig‘ida vositachiga aylanadi.

Diniy dunyoqarash – bu dunyoni oliy mavjudot, Xudo boshqaradi degan tasavvurga asoslangan qarashdir. Shu jihati bilan u mifologik dunyoqarashdan farq qiladi.

“Din” so‘zi arab tilidan tarjimada e‘tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma‘noni anglatadi. Diniy dunyoqarashga ko‘ra, Xudo boqiy va shak-shubhasizdir, u makon va vaqt, materiya va barcha tirik mavjudotlarni yaratgan.

Xudo barcha yaxshi fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirgan, hamma narsaga qodir va dunyoni yaxshi ishlar uchun yaratgan.

Xudo inson va mavjudotlarga erkinlik bergan: yaxshilik qilish har kimning o‘z ixtiyoriga bog‘liq. Xudo materiyani, jonsiz moddalarni va tirik mavjudotlarni yaratadi.

Inson dunyoning markazida turadi: undan pastroq mavjudotlar – hayvonlar va o‘simliklar, undan yuksakroq mavjudotlar – farishtalar. Biroq barcha mavjudotlar orasida Xudoning tabiatini eng to‘liq aks ettiradigan jonzot insondir. Vaqti kelib odamzot dunyoda yaratilgan barcha mavjudotlardan yuksakroqqa ko‘tarilishi mumkin.

Dunyoda mavjud barcha qonunlar oxir-oqibat Xudo xohish-irodasining ifodasidir.

Yomonlik – bu Xudoning xohish-irodasini buzish va uni to‘g‘ri bajarishdagi qiyinchilikdir, chunki hech kim va hech narsa Xudoning irodasiga qarshi bora olmaydi.

Oliy qonun – muhabbat qonuni: dunyoda hamma narsani muhabbat harakatga keltiradi; nafrat ham aslida muhabbatga intilish bilan bog‘liq.

Diniy konsepsiyaga ko‘ra, borliq ikki tomonlama: Mutlaq, g‘ayritabiiy borliq – Xudo bilan ayniy bo‘lgan yaratilmagan borliq.

Yaratilgan borliq – tabiiy narsalarning rang-barang dunyosi. Bu ikki ontologiya bir-biridan mutlaqo farq qiladi: yaratilmagan borliq ontologiyasi va yaratilgan borliq ontologiyasi.

Mutlaq borliqni oqilona yo‘l bilan to‘liq tushunish mumkin emas.

Inson dunyoni o‘ziga xos jarayon sifatida idrok etadi, lekin bu idrok diniy manzaradan kelib chiqadi.

Diniy dunyoqarashni uch jahon dini – buddizm, xristianlik va islom misolida ko‘rib chiqish mumkin.

Buddizmga ko‘ra, borliq cheksiz aylanma oqim mahsulidir. Buddizm mutafakkirlari bu jarayonni inson uchun cheksiz uqubatli deb hisoblagan: odam o‘limdan o‘limga, qiynoqdan qiynoqqa, sinovdan sinovga solinadi.

Budda hayotning azob-uqubatlarga to‘la ekanligini qayd etadi va o‘zgarish konsepsiyasini ishlab chiqadi. Hayot – vujudga kelish, shakllanish va yo‘q bo‘lishlar ketma-ketligidan iborat.

Dunyo – tug‘ilish va o‘lishlarning muttasil yangilanuvchi aylanma harakati.

Hamma narsalar o‘zgaradi; ilohiy va dunyoviy narsalar orasida o‘zgarmas narsa yo‘q.

Olov Budda uchun shakllanishning cheksiz oqimi ramzidir. Karma bilan bog‘langan dunyo. Dunyoda faqat harakat mavjud, arboblari, mustahkam mavjudlik yo‘q, faqat qilinayotgan qilmishlar mavjud.

Xudolar ham karma oqimida harakat qiladi, shuning uchun odamlarga xudo xaloskor sifatida kerak emas.

Buddizm Xudo va dunyo dualizmi mavjud emas. Nirvana Budda bilan tenglashtiriladi. Budda axloqiy ideal ramzidan shaxsiy tajassumga va diniy emotsiyalar obektiga aylanadi. Nirvananing kosmik jihati Buddaning kosmik konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi. Buddaga sig‘inish insonning hayotidagi barcha sohalarni – oilaviy, nikoh, davlat bayramlari – qamrab oladi.

Buddizm universalligi bilan ajralib turadi. Yaxshi fazilat tashqi holatlarga bog‘liq emas, boy yoki kambag‘al bo‘lish muhim emas. Muhim narsa – halol va to‘g‘ri hayot.

Buddizm o‘z tug‘ilgan zahotidan barcha odamlar teng ekanligini e‘lon qilgan va tabaqaviy tuzum muxolifiga aylangan. Shaxsning mutlaq erkinligi Buddizmning eng muhim tamoyili hisoblanadi. Shu bilan birga, dunyoviy narsalardan butunlay uzoqlashish ideali ba‘zi izdoshlarni ijtimoiy tartiblarni takomillashtirishdan voz kechishga olib keladi.

Xristian ilohiyoti Xudoning notabiiy va shaxsiy xususiyatlarini o‘rganadi. Xudo iroda va qudrat kategoriyalari yordamida tasvirlanadi.

Teotsentrizm – transsendental Xudo markaziy o‘rinda. Xristian yaratish doktrinasiga ko‘ra dunyo Xudoning erkin irodasiga ko‘ra yaratilgan, zarurat yoki dunyo ehtiyojiga bog‘liq emas.

Yaralish Xudoning tabiatidan emas, irodasining amalidir. Shu bois Xudo tabiatdan ajraladi va uning sababiy omillaridan mustaqil bo‘ladi. Xudo dunyoni yaratish sababini izohlash mantiqsiz: Dunyo Xudoning erkin irodasi, aqli va yaxshi niyati bilan uyg‘unlashadi. Yaratilgunga

qadar dunyoda Xudodan boshqa hech narsa yo‘q edi. Dunyo «yo‘qlik»dan yaratildi; bu yo‘qlik sof ijobiy narsa emas, sof yo‘qlikdir.

Yaratilgan narsalar nima mavjud bo‘lsa, hammasi Xudodandir. Yetishmagan, mavjud bo‘lmagan hamma narsalar – «yo‘qlik». Shakl, go‘zallik va birlikning sababi Yaratguvchidir. Shaklning beqarorligi, birlik va go‘zallikning noto‘liqligi Xudodan ayrilganlikdan kelib chiqadi.

Barcha moddiy va ma’naviy narsalarga o‘tkinchilik muhri bosilgan.

Xristian dunyoqarashiga ko‘ra, Xudo dunyoni yaratgan va u nafaqat umumiy qurilish tamoyillarini, balki har bir ayrim narsaning taqdirini oldindan biladi va belgilaydi.

Yaratish uchun mo‘ljallangan narsaning ilohiy g‘oyasi uning to‘liq individual tushunchasi bo‘lib, unda narsaning o‘tmishi va kelajagi hozirda mavjuddir.

Ilohiy niyatda barcha g‘oyalar mutlaqo mushtarakdir. Yaratiluvchi narsalar uchun g‘oyalar yaratish andozalari, ularning borlig‘i asoslari va sabablari sifatida amal qiladi.

Yaratilgan olam tartibi Xudo hikmatining tartibini aks ettiradi. Narsalar tartibi – g‘oyalar tartibining in’ikosidir. Tartib tufayli dunyo o‘z o‘rinlariga bo‘linadi va mavjudotlarning tartibga solingan ierarxiyasi yuzaga keladi.

Xudoga yaqinroq mavjudotlar ko‘proq qimmatga ega: Tirik mavjudotlar jonli va sezuvchilardan iborat. Sezuvchilar orasida aqllilar aqlsizlardan ustundir, xuddi odamlar boshqa jonzotlardan ustun turishi kabi. Avgustin yozishicha: “Tirik mavjudotlar orasida sezuvchilar sezmaydiganlardan ustun turadi, xuddi hayvonlar o‘simliklardan ustun bo‘lgani kabi; sezuvchilar orasida aqllilar aqlsizlardan ustundir.” Shu bilan xristianlikda ilohiy tartib dunyosi – Xudo yaratgan jonzotlarning yuksalib boruvchi zinapoyasi sifatida tasvirlanadi.

Kreatsionizm xristian ilohiyotchilarini dunyoda tartib, uyg‘unlik va go‘zallikni ko‘rishga chorlaydi.

Biroq inson ko‘p narsalarni aqlga nomuvofiq deb biladi. Dunyoda tartibsizlik va yomonlik mavjud. Shu bois, Xudoni oqlash masalasi xristianlikda muhim ahamiyatga ega.

Xristianlik bu masalaga ikki yo‘l taklif qiladi:

Metafizik teoditseya - dunyo barkamol yaratuvchi tomonidan yaratilgan bo‘lsa-da, inson erkin qilib yaratilgan. Yomonlik va nuqson Xudodan kelmaydi, balki jonzotlarning erkinligidan kelib chiqadi.

Estetik teoditseya - dunyo va insonning barkamolligi va inson idrokining nomukammalligini qarama-qarshi qo‘yadi. Inson dunyoda yaxlitlikni qamrab ololmaydi; shu sababli tartibsizlik va yomonlikni ko‘radi. Hatto yomonlik bo‘lib tuyulgan narsa ham amalda umumiy tartib va inson foydasiga xizmat qiladi. Bu tafsif tabiatdagi voqealarning tabiiyligini va ilohiy g‘oyalar bilan muvofiqligini ko‘rsatadi.

Xudo yaratgan narsalarning birortasi tabiatga zid emas, chunki tabiat – Xudo yaratgan narsadir. Faqat insonning mavjudligini oddiy va tabiiy deb etirof etish mumkin, lekin yaratish – chin mo‘jizadir.

Tabiatdagi barcha qonunlar Xudodan keladi. Shu sababli tabiat qonunlarining buzilishi – ilohiy hukm buzilishi hisoblanadi.

Xudo dunyoni uzluksiz boshqaradi, bu xristiancha diniy dunyoqarashning universal tamoyilidir.

Kosmologiyaga tatbiq etilganda, bu tamoyil dunyoning uyg‘unligi va voqealarning mantiqan anglab etilishi g‘oyasiga olib keladi. Inson hayoti faqat iloh bilan muvofiqlikda mazmun kasb etadi. Insoniyat tarixi esa ilohiy panoj belgisi ostidagina manoga ega bo‘ladi. Shu tariqa, monoteizm (yakkaxudolik) shaklida dinning markaziy tamoyili – Xudoning yaratgan olamni boshqarishi va barcha mavjudotlar bilan uyg‘unligini tan olish – islom dini paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Islom dini madaniy-tarixiy rivojlanish jarayonida aristotelizm va so‘fizm ta’siriga duch kelgan, avvalgi «dialektik» asoslarni o‘zida mujassamlashtirgan.

Islomni tushunishdan oldin, uni xristianlik bilan bog'lovchi jihatlarga e'tibor qaratish o'rinli: Ko'p jihatdan Islom, xristianlikdagi monoteizm (yakkaxudolik) g'oyasining arablar ongida qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan. Islom yagona, transsendent Xudo – Allohga e'tiqod qiladi.

Alloh dunyo va insonni yaratdi, ularga vahiy yubordi, dunyoni tasarruf etadi va qiyomat sari yo'l ko'rsatadi. Qiyomatda tiriklar ham, tirilganlar ham o'z qilmishlari uchun javob beradi. Islom va xristianlik o'rtasidagi farq asoschilarning so'zlari va qilmishlarida namoyon bo'ladi:

Xristianlik asoschisi Iso Masih muvaffaqiyatga erishmagan va «bandaga xos o'lim» bilan halok bo'lgan. Bu o'lim uning qilmishining eng muhim jihati hisoblanadi, u insoniyat gunohlarini yuvish va o'ziga e'tiqod qiluvchilarga boqiy hayot hadya qilishga qaratilgan.

Xristianlik va Islomda Xudo bir va yagonadir. Xristianlik monoteizmi troitsa (Muqaddas uchlik) talimoti bilan uyg'unlashib, inson aqli uchun jumbog'li tasavvurlarni yuzaga keltiradi. Islom monoteizmi esa sof yakkaxudolik bo'lib, unda bunday jumbog' mavjud emas.

Qur'oni karimda Allohning yagonaligi aniq qayd etilgan. Xudoga teng mavjudotlarni tan olish islomga qarshi eng katta jinoyat hisoblanadi.

Xristianlikda inson Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan, lekin Odam atoning dastlabki gunohi inson tabiatini buzgan, shuning uchun Xudo uni yuvish uchun qurbonlik keltirishga majbur bo'lgan. Islomda inson Xudo o'ziga o'xshatib yaratilmagan va buzuq ham emas, inson zaifdir. Inson gunohlari uchun tavba qilishga emas, balki Xudoning yordami va yo'l boshchiligiga muhtoj. Alloh Qur'oni karim orqali insonga to'g'ri yo'l ni ko'rsatadi.

Inson haqidagi tasavvurlar axloqiy qadriyatlarning turlicha shakllanishi bilan bog'liq. Insonni Xudoga muhabbat bilan bog'laydi. Xudo inson uchun chorcho'pda azob-uqubatlarga dosh bergan va unga

mehr bilan bog‘langan. E’tiqod insonning Xudo bilan uzviy munosabatini ifodalaydi.

“Islom” so‘zi arabchadan tarjimada bo‘ysunish, itoat etish degan ma’noni bildiradi. Biroq bu oddiy itoatkorlik emas, balki o‘zini Alloh irodasiga topshirishdir. E’tiqod chorcho‘pga mixlangan Xudo jumbog‘iga ishonish emas, balki Allohning payg‘ambar orqali Quronda berilgan ko‘rsatmalariga bo‘ysunishdir.

Ko‘rsatmalar odamlarga aniq va tushunarli bo‘lib, oz sonli va bajarilishi oson ibodat qoidalarini, shuningdek nikoh, ajrashish, meros, jinoyat uchun jazo kabi huquqiy meyorlarni qamrab oladi. Diniy talablarning soddaligi Islomning ilohiy belgilanganlik haqidagi fundamental g‘oyasidan kelib chiqadi. Alloh o‘z rejalariga muvofiq ish qiladi va hamma narsani, hatto eng ahamiyatsiz voqealarni ham belgilaydi.

Ilohiy qismatning muqarrarligi shuni bildiradiki, insonning biron-bir amali o‘z-o‘zidan yuz bermaydi. Misol: inson qalam bilan yozayotgan bo‘lsa, bu uning amali emas, balki Allohning to‘rt harakati natijasidir. Qalam bilan yozish istagi. Qalam bilan yozish qobiliyati. Qo‘l harakati. Qalam harakatini yaratish.

Bu amallar bir-biri bilan bog‘liq emas, har biri Allohning cheksiz irodasini aks ettiradi.

Islomning o‘ziga xosligi shundaki, dunyoning diniy modeli musulmonlarning ijtimoiy-siyosiy hayotida mustahkam o‘rin oladi. Bu tizim xristianlik tizimidan mustahkamroq bo‘lib, uning yangi, nodiniy sivilizatsiyaga o‘tish uchun zamin yaratmaganligi bilan izohlanadi.

Mezon	Buddizm	Xristianli	Islom
Paydo bo‘lgan hudud	Hindiston (m.avv. VI asr)	Falastin (I asr)	Arabiston (VII asr)
Asoschisi	Siddharta Gautama (Budda)	Iso Masih	Muhammad (s.a.v)
Asosiy falsafiy	Azobdan qutulish,	Najot, muhabbat,	Tavhid –

g'oya	uyg'onish, ruhiy poklanish	ilohiy inoyat	Yaratganning yagona ekanligi, adolat, taqvo
Borliq haqidagi ta'limot	Dunyo abadiy emas, o'tkinchi (anicca); mavjudlik sababiy bog'liq	Xudo olamni yaratgan, borliq Xudoning irodasiga tayangan	Borliq Alloh tomonidan yaratilgan; yaratish va qayta tiriltirish Alloh irodasida
Inson mohiyati	Inson o'zini o'zi tarbiya qiladi, najot har bir shaxsning ichki amaliyotida	Inson Xudoning farzandi, gunohdan poklanishi lozim	Inson Allohning xalifasi, mas'uliyatli mavjudot
Axloqiy mezon	8 bosqichli "Odob yo'li" (to'g'ri fikr, to'g'ri amaliyot)	Muhabbat, kechirimlilik, itoat	Halollik, adolat, taqvo, shariat ahkomlari
Najot (qutulish) tushunchasi	Nirvana – qayta tug'ilishdan qutulish	Iso orqali najot; ruhning abadiy hayoti	Oxiratda najot – imon, amal, taqvo orqali
Ruh tushunchasi	Barqaror, doimiy ruh yo'q (anatman)	Ruh Xudo tomonidan berilgan	Ruh Alloh yaratgan va abadiy
Bilish manbai	Meditatsiya, tajriba, ichki mushohada	Ilohiy vahiy, Injil	Qur'on, Sunnat, aql, ijmo'
Jamiyatga ta'siri	Tinchlik, zo'ravonliksiz hayot, bag'rikenglik	G'arb tsivilizatsiyasining ma'naviy asoslari	Sharq ilm-fani, adabiyoti, huquqiy tizimining shakllanishi
Tarixiy roli	Sharq ruhiy madaniyatining tayanchi	Yevropa madaniyati, san'ati, etikasi shakllanishi	Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq sivilizatsiyasining asosiy poydevori

Umumiy holda diniy dunyoqarash odamlarning g'ayritabiiy narsalar (xudolar, «oliy aql», qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo'lgan

e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir.

Agar mifologiyada ananaga, rivoyat qiluvchining, yani oqsoqolning obro'siga e'tiqod kuchli bo'lsa, dinda g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod birinchi o'rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro'si esa ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Xullas, din murakkab manaviy tuzilma va ijtimoiy-tarixiy hodisa bo'lib, unda e'tiqod muqarrar tarzda birinchi o'ringa qo'yiladi va hamisha bilimdan ustun turadi.

Dinning asosiy funksiyalari. Mif bilan taqqoslaganda, din funksiyalari murakkabroqdir. Din funksiyalari orasida quyidagilarni farqlash mumkin:

- dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi butun borliq qachon va nima uchun paydo bo'lgan va bunda g'ayritabiiy kuchning roli qanday namoyon bo'lgan, degan savollarga javob beradi;

- kommunikativ funksiyasi muloqot va shaxslararo aloqalarning muayyan tipini taminlaydi, jamiyatning jipslashuvi va yaxlitligiga ko'maklashadi;

- tartibga solish funksiyasi odamlar xulq-atvorini tartibga soluvchi tegishli meyorlar va qoidalarni belgilaydi;

- kompensatorlik funksiyasi etishmayotgan axborot, diqqat-etibor, g'amxo'rlik o'rnini to'ldiradi, hayot manosi, istiqbollari va shu kabilarning yo'qligini sezdirmaydi, yani insonning kundalik hayotda qondirilmagan ehtiyojlari o'rnini to'ldiradi.

Dinning asosiy ildizlari. Din qonuniy hodisa sifatida vujudga kelgan bo'lib, u insonning g'ayritabiiy narsalar va hodisalarga bo'lgan e'tiqodini to'yintiruvchi chuqur ildizlarga egadir.

Dinning psixologik ildizi avvalo inson tabiatida mavjud bo'lib, u inson intellektining rivojlanish darajasi va tanqidiy fikrlash qobiliyatidan qat'iy nazar, nafaqat tushunish, anglash, balki e'tiqod qilish istagi va hattoki ehtiyojining hamisha namoyon bo'lishidir.

Diniy e'tiqodlarning tarixiy shakllari. Insoniyat tarixiga ko'psonli turlituman dinlar malum. Xususan, madaniyat va bilimlar darajasi

juda past bo'lgan inson o'ziga qudratli, yot va sirli bo'lib tuyulgan tabiatning favqulodda kuchlariga qarshilik ko'rsata olmagan ibtidoiy jamoa davrida dinning ancha sodda shakllari: fetishizm, animizm, totemizm, magiya va boshqalar yuzaga kelgan.

Fetishizm u yoki bu predmetni mo'jizakor xislatlarga, odamlar hayotiga tasir ko'rsatish qobiliyatiga ega deb hisoblaydi. Bunday predmet ilohiylashtiriladi, sig'inish va topinish obektiga aylanadi.

Animizm (lot. anima – jon) – nafaqat odamlar, balki hayvonlar, predmetlar va borliq hodisalarini ham ruh, jon boshqarib turishiga ishonishdir. Animizm nuqtai nazaridan butun dunyo ruhli va jonli.

Totemizm negizini muayyan odamlar guruhining totem, yani sig'inish obekti sanalgan ajdod deb elon qilinadigan u yoki bu hayvon, o'simlik, predmet bilan umumiy kelib chiqishiga bo'lgan ishonch tashkil etadi, zero totem mazkur jamoa yoki urug'ning qudratli homiysi, himoyachisi hisoblanadi, uni oziq-ovqat va shu kabilar bilan taminlaydi. (Hindistonda Xonumon maymuni, sigir, Avstriyada kenguru, turli qabilalarda u yoki bu ilohiy predmet)

Magiya (yunon. mageia – sehrgarlik) ham ibtidoiy din shakllaridan biri bo'lib, tabiatning okkult kuchlarini va Koinot qonunlarini ularni buzmasdan, binobarin, tabiatga zo'rlik qilmasdan teran bilishdir. E.Blavatskaya qayd etishicha, «magiya» so'zi tabiat haqidagi oliy bilimni va uni o'rganishni, uning yashirin kuchlarini, har bir elementning negizini belgilovchi sirli, okkult qonunlarni teran tushunishni anglatadi. Bu so'z qadimgi Oliy kohinlar unvonidan kelib chiqqan bo'lib, ularni Maxa, Maglar yoki Maginlar deb, zarosizm izdoshlarini esa – Magistrlar («Meh ah» o'zagidan - «buyuk, biluvchi, dono») deb ataganlar. Magiya deganda qadimda «yorug'likka sig'inish» sifatida mashhur bo'lgan ibodatxonadan tashqarida sig'inishni yoki jaholat va riyoning ziddi sifatidagi ilohiy manaviy donishmandlikni tushunganlar. Magiya va afsungarlik oddiy odamning kundalik hayotdagi ongi va tafakkuridan yuksakroq darajadagi ong osti sohasiga bog'liq bo'lgan va ruhiyatning botiniy qismi bilan ish ko'rgan. Magiyani insonning yashirin qobiliyatlaridan foydalanish

haqidagi fan yoki talimot deb nomlash mumkin. U ko‘p jihatdan intuitsiyaga asoslanadi. Zero intuitsiya insonning ko‘rish yoki eshitish qobiliyatidan ko‘proq darajada informativ xususiyatga ega. Energiya oqimlarining qutbliligi tufayli magiyada ikki mo‘ljil – oq va qora magiya haqida gapirish odat tusini olgan.

Qadimgi afsonalarga ko‘ra, inson gunoh qilganidan so‘ng dunyoviy jism kasb etganidek, maxfiy bilimlarni o‘z ichiga olgan ilohiy fanlar ham ularning transsendental mohiyatini ko‘zdan yashiruvchi qattiq qobiqqa o‘raldi. Shu tariqa alximiya kimyoga, astrologiya astronomiyaga aylandi.

Dinning ushbu qadimgi shakllari keyingi diniy e‘tiqodlar negizini tashkil etdi va politeizm (ko‘pxudolik)da ham, monoteizm (yakkaxudolik)da ham u yoki bu darajada o‘z aksini topdi. Ular hozirda ham qisman mustaqil holda mavjuddir.

Taxminan 10 ming yil muqaddam, inson chorvachilik va ziroatchilik bilan shug‘ullanib, o‘troq hayot kechirishga o‘tgach, neoletik inqilob yuz berdi. Jamiyat rivojlanishining ayni shu bosqichida politeizm yuzaga keldi, chunki mehnatning ijtimoiy taqsimoti, hukmronlikka bo‘ysunish ruhlar va sanamlarga bo‘lgan ishonchga emas, balki xudolarga bo‘lgan e‘tiqodga ko‘proq mos kela boshladi.

Keyingi davrlarda davlatchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi, qadimgi buyuk madaniyatlarning paydo bo‘lishi, quldorlik munosabatlarining shakllanishi, monarxiyalar tashkil topishi va shundan kelib chiqadigan yakkaboshchilikning yuzaga kelishi natijasida diniy dunyoqarashda ham bir xudoga sig‘inish tendensiyasi paydo bo‘ldi. Odamlar ko‘p sonli xudolar orasida kuch-qudratda yagona bir xudoni farqlab, shu tariqa dunyoviy podsho hukm suruvchi real hayot haqidagi o‘z tasavvurlarini yagona va qudratli xudo yashaydigan narigi dunyo bilan go‘yoki muvofiq holatga keltirdilar. Shu tariqa monoteistik dinlar (yunon. mono – bir va theos – xudo): iudaizm (mil. av. VII asr), buddizm (mil. av. VI-V asrlar), xristianlik (I

asr) va islom (VII asr) vujudga keldi. Xullas, har bir din ma'lum falsafaga asoslanadi.

Haq dinning asosi to'g'ri (analitik) falsafadir, haq bo'lmagan dinning asosi esa yolg'on falsafadir, yoki yolg'on muhokamalar ustiga qurilgan qarashlardir1.

Falsafiy dunyoqarash. Taxminan 3000 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli –falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shart-sharoit Evropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o'laroq, falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi.

Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o'zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek ular sezilarli darajada o'sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers fikricha, bu davrda (uni faylasuf

«dunyoviy vaqt» deb ataydi) insoniyat o'z rivojlanishida katta burilish yasagan. Osoyishtalik va barqarorlik ruhi bilan yo'g'rilgan mifologiya davri nihoyasiga etdi, oqilonalik va oqilona tekshirilgan tajribaning mifga qarshi kurashi natijasida u astasekin chekina boshladi. «Jahon tarixi o'qini taxminan miloddan avvalgi 500, 800 va 200 yillar oralig'ida yuz bergan manaviy jarayon bilan bog'lash o'rinli bo'lsa kerak, - deb yozadi K.Yaspers. – Shu davrda tarixda eng katta burilish yasaldi. Hozirgi tipdagi inson va ilk faylasuflar paydo bo'ldi. Inson ayrim individuum sifatida o'zo'zida tayanch izlashga jurat etdi. Xitoy zohidlari, Sharq mutafakkirlari, Hindiston tarki dunyochilari, Yunoniston faylasuflari va Isroil avliyolari e'tiqodi o'z talimotining mazmuni va ichki tuzilishiga ko'ra bir-biridan qay darajada farq

qilmasin, o'z mohiyatiga ko'ra yaqindir. Endi inson botiniy darajada o'zini dunyoga qarshi qo'yishi mumkin bo'ldi. Inson o'zida unga dunyodan va o'z-o'zidan yuksakroq ko'tarilish imkonini beruvchi ichki salohiyatni kashf etdi».

Yuz bergan o'zgarishlarning yana bir sababi shundaki, mifologiya olish, rivojlantirish va tushuntirish uchun navbatdagi miflar emas, balki tabiiy qonuniyatlar va tabiiy-sababiy bog'lanishlarga murojaat qilish talab etilgan ilmiy bilim kurtaklari bilan to'qnashdi. Pirovardida odamlar dunyoqarashida nisbatan qisqa vaqt ichida tub o'zgarishlar yuz berdi; unda bilim, tafakkur, tahliliy fikrlash tobora muhimroq rol o'ynay boshladi, ular sirdan olingan axborotni sezgilar va emotsiyalar darajasida idrok etishga asoslangan har xil e'tiqodlarni chetga chiqarib qo'ydi. Faqat so'zlariga ishonish kerak bo'lgan ota, kohin, ruhoni o'rnini, savollar beruvchi va anglashga chorlovchi muallim faylasuf egalladi. U shubha urug'ini sochib, qiziqish uyg'otdi va: «Ishonma, balki o'zing fikr qil!», deya davat etdi.

Faylasuf tafakkurni xurofot va bidatlardan tozalab, uni erkinlashtirdi va mifologik yoki diniy dunyoqarashga mutlaqo xos bo'lmagan tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. Ajdodlardan meros qolgan «donishmandlik» manbai sanaluvchilar, tayyor bilimlar va shak-shubhasiz haqiqatlarni e'tiqod sifatida qabul qilishga chorlovchilardan farqli o'laroq, faylasuf savollarni tariflashni va avvalo sog'lom fikr va o'z aql-zakovatining kuchiga tayanib, ularga javob qidirishni o'rgatadi.

Demak, falsafa dunyoqarash shakli sifatida olamni inson va dunyoning o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Dunyoqarash obekti – butun dunyo, biroq uning predmeti – tabiat dunyosi va inson dunyosining yoki, antik falsafa tabiri bilan aytganda, makrokosmos va mikrokosmosning o'zaro munosabatidir. Bundan uning muammolari doirasi kelib chiqadi. Insonning dunyodagi o'rni qanday? Umuman, dunyoning o'zi nima? Inson hayotining mazmuni nimadan iborat? Vaqt, makon va harakat nima?

Ammo bu muammolar dunyoqarashning falsafiy shaklini ham qiziqtiradi. Bu holda falsafaning dindan farqi nimada?

Bu erda biz avvalo shuni qayd etishimiz mumkinki, falsafa dunyoni o'zlashtirishning nazariy usullari qatoriga kiradi. Nazariy usul obektdan ongli ravishda «uzoqlashadi». Dunyoga nazariy munosabat subekti – dunyoni tushunchalar yordamida anglashga harakat qilayotgan inson. Falsafa dunyoni fikrda, so'zda gavdalantiradi. Falsafaning har qanday shakli bunday imkoniyatga ega. Binobarin, dunyo haqidagi falsafiy tasavvur zamirida bilim yotadi. Ayni vaqtda, falsafa bu bilim inson dunyosiga tashlangan bir nazar ekanligini tushunadi. Shu sababli u dunyo haqidagi bilim bilan bir qatorda insonning dunyoga munosabatini ham shakllantiradi.

Borliq tushunchasi dunyo falsafiy manzarasining bosh tamoyili sifatida amal qiladi. Ayni shu tushuncha yordamida inson o'zining dunyodagi o'rnini anglab etishga harakat qiladi.

Borliqni falsafiy tushunishdan ko'p sonli narsalar, jarayonlar, holatlar, strukturalar, tizimlarning barcha shakllarini o'z ichiga olgan yaxlit bir butun dunyo haqidagi tasavvur kelib chiqadi. Borliq shakllarining rang-barangligi bu shakllarni birlashtiruvchi narsa bormi, butun Cheksiz rang-barang dunyoning birligi to'g'risida so'z yuritish mumkinmi, degan savolni o'rtaga tashlashni nazarda tutadi.

Bunday birlik haqidagi g'oya barcha mavjud narsalarning umumiy negizi to'g'risidagi tasavvurning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu tasavvurni belgilash uchun falsafada substansiya kategoriyasi qabul qilingan. Bu kategoriya o'zini namoyon etuvchi narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning ichki birligini qayd etadi. Shunday qilib, substansiya nafaqat umumiy izchil tamoyil, balki faollik funksiyasi sifatida ham tushuniladi.

Dunyoning birligini bitta substansiyadan kelib chiqib tushuntiruvchi falsafiy ta'limotlar monizmga kiradi. Biroq substansiya har xil tushunilishi: yo unda inson ongidan qati nazar mavjud bo'lgan haqiqiy dunyo negizini ko'rish, yo uni ongni yaratgan dunyo bilan tenglashtirish, ya'ni substansiyada materiya yoki ruhni ko'rish

mumkin. Bunga mos ravishda materialistik va idealistik monizmni farqlash lozim. Monizmga ikki substansiyaning mushtarakligi g'oyasidan kelib chiqadigan dunyoning dualistik talqini qarshi turadi. Birinchi substansiya moddiy borliq sohasini, ikkinchi substansiya – ruhiy sohani birlashtiradi.

Substansiyaning faolligi va o'ziga xosligi haqidagi falsafiy g'oyadan dunyoning atributliligi muammosi kelib chiqadi. Atribut tushunchasi obektning zarur, ajralmas, muhim xossasini qayd etadi. Ayrim falsafiy tizimlarda harakat materiyaning muhim atributi hisoblansa, ayrim tizimlarda – makon va vaqtning ko'lamliligi yoki tafakkur va hokazolar shu vazifani bajaradi. Barcha hollarda harakat muammosini echishga to'g'ri keladi. Bunda harakat deganda har qanday o'zgarish tushuniladi. Elementar zarralarning bir-biriga o'tishi, moddiy dunyoning kengayishi, organizm hujayralarida moddalar almashinuvi, tafakkur jarayoni – bularning barchasi harakatdir. Dunyo harakatsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Boshqacha aytganda, harakat dunyo kabi mutlaq va abadiydir.

Harakat turlarining rang-barangligi makon va vaqt kabi umumiy shakllar orqali yaxlitlik kasb etadi. Makonda sistemalar, makrosistemalar va megasistemani tashkil etuvchi struktura elementlari va strukturalarning sinxron o'zaro aloqasi qayd etiladi. Vaqtda sistemaning diaxron o'zgarishi, rivojlanishi va buzilishi qayd etiladi.

Makon va vaqt – borliqning umumiy shakllari, uning muhim atributlari. Dunyoda makon va vaqt xossalariga ega bo'lmagan moddiy tizimlar mavjud emas. Makon barcha moddiy tizimlardagi elementlarning ko'lamliligi, strukturaliligi, mavjudligi va o'zaro aloqasini tavsiflaydi. Vaqt – materiya borlig'ining materiya mavjudligining davomiyliligi, moddiy tizimlar o'zgarishi va rivojlanishida holatlar almashuvining ketma-ketligini ifodalovchi shakldir.

Makon va vaqtning umumiy xossalariga quyidagilar kiradi: obektivlik, harakatlanuvchi tizimlarga bog'liqlik, uzluksizlik va

uzluksizlik, cheksizlik (vaqtning cheksizligi) va cheklilik (makonning cheklanganligi).

Makon va vaqt umumiy xossalar bilan bir qatorda, ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Masalan, makonga ko'lamlilik, uch o'lchovlilik xos. Bundan tashqari, moddiy tizimlar makoni simmetriya va asimmetriya, tashqi shakl va o'lchamlar, joylashgan o'rni, modda va maydonning taqsimlanishi, ularni boshqa tizimlardan ajratuvchi chegara bilan tavsiflanadi. Bu xossalarning barchasi obektlar strukturasi va tashqi aloqalari, ularning harakat tezligi, tashqi maydonlar bilan o'zaro aloqasi xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Har bir moddiy tizimning maydoni mutlaqo berk emas, u uzluksiz boshqa tizim maydoniga o'tadi. Bundan amalda makonning ko'p aloqaliligi, miqdor va sifat jihatlaridan tuganmasligi kelib chiqadi.

Vaqtning xossalariga davomlilik, sistemalar harakati, shuningdek makon bilan uzluksiz bog'langanlik kiradi. Davomlilik birin-ketin yuzaga keluvchi vaqt lahzasi yoki oralig'idan tashkil topadi. Ular jamuljam holda obektning mavjudlik davrini tashkil etadi. Vaqtning o'ziga xos ko'lamliligi sifatida amal qiluvchi davomlilik materiya va harakatning umumiy saqlanishi bilan belgilanadi. Har bir obektning mavjudlik vaqti chekli va uzluclidir, chunki u mavjudlikning boshi va intihosiga ega. Biroq obektni tashkil etuvchi moddiy substansiya yo'qdan bor bo'lmaydi va yo'q bo'lib ketmaydi, balki faqat o'z borlig'ining shaklini o'zgartiradi. Materiya va harakatning umumiy saqlanuvchanligi ularning mavjudlik vaqti uzluksiz bo'lishini taminlaydi va bu uzluksizlik mutlaq xususiyat kasb etadi, uzluclidlik esa nisbiy bo'ladi.

Makon va vaqt xususiyatlari namoyon bo'lish shakllarining rang-barangligi dunyoning mutlaq rang-barangligi, uning sifat jihatidan cheksizligi faqat nisbiy holatlarning cheklanmagan miqdorida ro'yobga chiqishi mumkin va o'z navbatida, nisbiy holatlar va dunyo tizimlarining cheklanmagan miqdorigina dunyoning mutlaq cheksizligi va rang-barangligini ifodalashga qodir, degan xulosaga olib keladi.

Dunyoni falsafiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati, dunyoni bilish, sezish, ko'rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat falsafa – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig'i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va tarflanuvchi manaviy faoliyatdir. Ya'ni bu dunyoga va insonning undagi o'rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir. Bunday qarashlar zamirini savollar va insonning ularga javob topish istagi yotuvchi oqilona yo'l bilan olingan bilimlar majmuini tashkil etadi. Ammo bilish shunday bir tabiatga egaki, bir savolga javob ko'pincha boshqa bir talay savollarni yuzaga keltiradi va bazan muammoga nafaqat oydinlik kiritmaydi, balki uni yanada chigallashtirib, insonning qiziquvchanligini oshiradi va yangi tadqiqotlarga davat etadi. Xullas, bunda ijod, tinimsiz izlanish, yangilikka intilish muhim o'rin egallaydi.

Agar mifologiya va dinda javobga urg'u berilsa, bilishning butun mazmuni unda mujassamlashsa, falsafada savol, masala birinchi o'rinda turadi. U to'g'ri va yaxshi tariflangan bo'lsa, muammoning mohiyati aniq aks etadi. Savol, masala insonni ijodga rag'batlantiradi, toki unga qoniqarli javob olinib, haqiqatning tagiga etilganiga ishonch paydo bo'lmagunicha insonni izlanishga davat etadi. Bunda savolning o'zi, muammoning qo'yilishi javobdan kam ahamiyat kasb etmaydi, bazan undan ham muhimroq deb qaraladi.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni tariflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (bazan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning o‘z-o‘zini va o‘zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o‘z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo‘ladi. Inson dunyoqarashida e‘tiqodlar va bilimlar, tuyg‘ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog‘lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o‘zaro bog‘lanmagan turli «parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to‘g‘ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalarining birligiga etiborni qaratadi va shu tariqa o‘zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shakshubhasiz inkor etish mumkin bo‘lmagan, yani fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo‘lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo‘l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o‘rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o‘z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo‘lgan qondirilmagan qiziqish o‘rnini muayyan darajada to‘ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o‘rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog‘liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo‘ljallanadi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o‘zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. (bu tushuncha yunoncha methodos – yo‘l, tadqiqot, tekshirish so‘zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o‘zi

o'rganayotgan predmetning tadqiqot yo'lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o'rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o'ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham takidlab o'tish lozimki, falsafa o'ta keng tushunchalar, yani kategoriyalar bilan ish ko'rar, ularni tariflar ekan, metodologik funksiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi obektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek ilgari malum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganish uchun birlashishga ehtiyojdir. Ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni yakkalanish xavfining oldini olish imkonini beradi. Zero, ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot obekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kategoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Bu esa ilmiy bilimning o'sishiga salbiy tasir qiladi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida bazan ayrim fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, yani har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bo'g'inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o'z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo'llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo'ljal oladi.

Murakkab obektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o'z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o'rganilayotgan obektni yaxlit ko'rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo'lib, u butun vaziyatni yaxlit ko'rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o'rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy ananalarning o'zaro tasiriga ko'maklashadi, bu esa madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi (yunon. axia - qadriyat) hayotning manosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga "yaxshi", "yomon", "muhim", "foydali", "foydasiz" kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo'ladi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo'ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, yani tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga

munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar tasirida shakllanuvchi xulq-atvori. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, yani real hayot amaliyotida o'rnatiladigan meyorlar va qoidalarga sezilarli darajada tasir ko'rsatadi. Bunday meyorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari, o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha azolari xulq-atvorida namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funksiya – axloqiy funksiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi insonning o'z-o'zini tarbiyalash va o'zi mansub bo'lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishda namoyon bo'ladi.

Bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab etishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan Yunesko qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa kunlari" ham, hozirgi kunda dunyo uchun eng muhim masalalarga etiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi. Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiyada o'tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o'tkazish ananaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSH) bo'lib o'tgan XX jahon falsafa kongressi "Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o'tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida "Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz" mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi

marta Osiyo mamlakati bo‘lmish Koreya respublikasining Seul shahrida “Hozirgi davrda falsafani qayta anglash” degan umumiy mavzu ostida bo‘lib o‘tdi. 2018 yil Xitoyning Pekin shahrida 24 Jahon falsafa kongressi n “Inson bo‘lishni o‘rganaylik” mavzusida o‘tkaziladi. Kongresslarning mavzularidan ko‘rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog‘liq va eng muhim muammolarni anglab etishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Qadimgi mutafakkirlar har tomonlama talim va tarbiyani, yani o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga qodir bo‘lgan jismoniy va

Xulosalar. Dunyoqarash bu insonning dunyoga, undagi voqealarga munosabatlari, undagi o‘rni va hayot mazmuni haqidagi eng umumiy qarashlari tizimi.

Insoniyat tarixida dastlab mifologik dunyoqarash shakllangan bo‘lib, unda inson atrof muhit bilan birlashadi hamda na tabiat va na o‘z urug‘idan ajralmagan holda namoyon bo‘ladi. Diniy dunyoqarashga olamni bu dunyo, u dunyo va g‘ayri tabiiy dunyoga bo‘lish xos. Dinning asosi g‘ayritabiiy kuchlarga ishonch bilan yo‘g‘rilgan.

Falsafa mifologik va diniy dunyoqarashdan o‘zining atrof muhitga tanqidiy munosabati asosidagi dunyoqarashli funksiyasini bajaradi, gnoseologik va ontologik kategoriyalarga murojaat qilib mantiqiy xulosalar chiqaradi.

Falsafa nazariy asoslangan dunyoqarash, umumiy kategoriyalar, insonning olamga fanning tabiat va jamiyat haqidagi yutuqlariga tayanilgan nazariy munosabati .

Falsafaning ahamiyati, uning insonni o‘z-o‘zini, olamni anglashga, ijodiy barkamollikka yo‘naltira olishidadir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Qanday muammolar falsafiy muammolar deb ataladi?
2. Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos jihatlarini ayting.
3. Dinning asosiy funksiyalari qaysilar?
4. Falsafiy dunyoqarashning mifologik va diniy dunyoqarashdan asosiy farqi nimada?
5. Falsafa nimani o'rgatadi?
6. Falsafa va fanning o'zaro nisbati qanday?
7. Dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllarini tariflang.
8. Falsafa tarixini o'rganish qanday maqsadni ko'zlaydi?
9. Nima uchun falsafa tarixida fikrlar rang-barangligi meyor hisoblanadi?
10. Ayrim insonning yaxlit falsafiy dunyoqarashi falsafiy plyuralizm asosida qanday shakllanadi?
11. Falsafa tarixida «falsafaning asosiy masalasi»ga tarif berish qanday amalga oshirilgan?
12. Hozirgi dunyoda falsafa qanday vazifalarni hal qilmoqda?

Test savollari

1. "Filosofiya" atamasini Qadimgi Yunonistonda dastlab kim ishlatgan?
 - A Demokrit.
 - B. Pifagor.
 - C. Aflotun.
 - D. Arastu.

2. «Ikkinchi Arastu», «Ikkinchi muallim» deb e tirof etilgan mutafakkir kim?

- A. Ibn Sino.
- B. Forobiy.
- C. Beruniy.
- D. Al-Fargoniy.

3. «Filosofiya» sozining lug'aviy manosini aniqlang. A. «fanlarning otasi»

- B. «donishmandlik»
- C. «odamni Qadrlash»
- D. «donishmandlikni sevish»

4. Sharq mutafakkirlaridan gaysi biri filosofiya so'zini «Hikmatni Qadrlash» deb talqin etgan?

- A. Imom Buxoriy.
- B. Burxoniddin Marg'inoniy.
- C. Alisher Navoiy
- D. Abu Nasr Farobiy

2- MAVZU: SHARQ FALSAFASI VA UNING IJTIMOIIY TARAQQIYOTDAGI RO'LI

Reja:

1. Sharq falsafasi tushunchasi va uning shakllanishi
2. Sharq falsafasining asosiy yo'nalishlari
3. Sharq falsafasining asosiy g'oyalari

Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi. «Qadimgi Sharq» tushunchasi eramizdan avvalgi VI-IV ming yilliklarda Misrdan Xitoygacha bo'lgan ulkan hududdagi sivilizatsiyalarni o'z ichiga oladi. Sharq madaniyati dunyo xalqlari taraqqiyotida katta rol o'ynadi hamda Sharqning o'ziga xos madaniy taraqqiyoti ushbu hududni jahon sivilizatsiyasining beshigi deb atalishiga asos soldi. O'zbek xalqining milliy, falsafiy, ilmiy merosi Sharq sivilizatsiyasi ildizlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi Sharq tafakkur tarixining ilk kurtagi bo'lgan asotiriy qarashlarni atroflicha o'rganishga asos yaratadi.

Davr	Vaqt	Asosiy xususiyatlar	Mashhur faylasuflar / ta'limotlar
Qadimgi Sharq falsafasi	m.avv. III–I mingyillik	Tabiat, kosmos, axloq, mif va falsafa uyg'unligi	Misr, Bobil, Hind, Xitoy donishmandlari
Hind falsafasi	m.avv. I mingyillik – hozirgacha	Ruh, karma, reenarnatsiya, ozodlik	Vedalar, Upanishadlar, Budda
Xitoy falsafasi	m.avv. VI asr – hozirgacha	Axloq, jamiyat, tartib, tabiat bilan uyg'unlik	Konfutsiy, Lao Szi, Chjuan Szi

Davr	Vaqti	Asosiy xususiyatlar	Mashhur faylasuflar / ta'limotlar
Islomdan oldingi Sharq	m.avv. VI asr – VII asr	Dualizm, ezgulik va yovuzlik kurashi	Zardusht (Avesto)
Islom falsafasi (klassik davr)	VIII–XII asrlar	Aql va vahiy, ilm-fan, metafizika	Kindiy, Forobiy, Ibn Sino
Sharq tasavvufi	IX–XV asrlar	Ruhiy kamolot, ishq, axloq	Junayd Bag‘dodiy, Rumi, Navoiy
Sharq Uyg‘onish davri	IX–XII asrlar	Ilm-fan, falsafa va madaniyat yuksalishi	Beruniy, Xorazmiy, Ibn Rushd
Kechki Sharq falsafasi	XV–XIX asrlar	Axloq, davlat, jamiyat masalalari	Davoniy, Bedil
Zamonaviy Sharq falsafasi	XX–XXI asrlar	Milliy ong, modernizatsiya	Iqbol, Tagor

Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar.

Hindistonda falsafagacha bo‘lgan fikrlar uchta manbada mujassamlashgan: Vedalar, Maxobxorot, Bxagadvita. XX asrda yashab ijod etgan hind faylasufi Aurobindo Gxoshning ta’kidlashicha, “Maxobxorot”-yakka, individual ong emas, milliy ong ijodi, xalqning o‘zi to‘g‘risida yozgan poemasidir¹, - degan edi. Qadimgi hind falsafasi shakllanish davri to‘rtga bo‘linadi.

1. Vedalar davri (er.avv.1500 – 600 y.). Bu davr oriylarning joylashishi va ular madaniyatining yoyilishi, “o‘rmondagi universitetlar”ning paydo bo‘lishi davri.

2. Epik davr (er.avv. 600- 200y.) – ilk upanishaddan darshanlar yoki falsafiy sistemalgacha bo‘lgan davr. Bu davrda buddizm, jaynizm va boshqa ko‘plab diniy ta’limotlar paydo bo‘ladi.

¹ Иқтибос қуйидаги манба бўйича: Нижников С.А. История философии. Курс лекций. –М.: Экзамен, 2004С.29.

Бу ҳақда қаранг: Шарипов М, Антик фалсафа.Ўқув қулланма, 2017 йил.

3. Sutra davri (er.avv. 200 y.- eramizning ikkinchi asri boshlarigacha) –qisqa va umumlashgan falsafiy ta’limotlar davri.

4. Sxolastik davr (eramizning ikkinchi asridan boshlanadi). U mohiyatan avvalgi davrga o‘xshab ketadi.

Vedalar eramizgacha uchinchi ming yillikda yig‘ila boshlagan. Vedalar jami 4 ta: Rigvedalar– gimnlar to‘plami, Samavedalar – (“Saman” qo‘shiqlar to‘plami), Yajurveda – (yajus qurbon qilish formulasi, qurbon qilishning formulalari to‘plami, Atxarvaveda (Atxarvak afsonaviy koxin nomi) – magiya va qasamlar to‘plami. Har bir veda adabiyoti samxitlardan, ya’ni matnlardan tashkil topgan. Xususan Rigvedalar 1028 gimndan tashkil topgan.

Vedalar davrida dastlabki ilmiy tasavvurlar, xususan, geometrik o‘lchamlar, arifmetik hisoblar, xususan o‘nlik sanoq sistemasiga oid fikrlar mavjud bo‘lgan. Ilk upanishad davridayoq vujudga kelgan ilmiy bilim kurtaklari mifologik dunyoqarashdan keyingi hind falsafasining ikkinchi ma’naviy manbai bo‘lib xizmat qilgan.

Upanishad (atrofida o‘tirish) - ustoz oyog‘i oldida o‘tirib bilim olishni bildiradi. Bu upanishadga mansub asarlarda ko‘rsatmalar, o‘g‘itlar ko‘pligidan dalolat beradi. Ayni paytda, upanishadalarda shoh saroyidagi disputlar, suhbatlar o‘z aksini topgan. Upanishadlar soni 200 tadan ko‘proq. Ulardan ba’zilari she’r, boshqalari proza, uchinchi bir turlari aralash ko‘rinishda bitilgan. Upanishadlar ikki yarim ming yildan ko‘proq vaqt davomida yaratilgan (eramizgacha ikkinchi ming yillik oxiridan boshlab eramizning ikkinchi ming yillari o‘rtalarigacha). Upanishadlar mualliflari yashirilgan, lekin unda real shaxslar, xususan, braxmanlar va bilimli kshatriylar harakati sezilib turadi.

Upanishadlarda ongning to‘rt holati ajratilib, tavsiflanadi: uyg‘oqlik, uyqu, chuqur uyqu (tushsiz) va sof ong-*turiya*. Upanishadlarda “hayot nafasi” tushunchasi (*pranlar*) muhim o‘rin tutadi. Asta-sekin jonning ko‘chib yurishi konsepsiyasi (*sansara*), o‘tmishdagi xulq-atvor, amallar uchun javob berish (*karma*) to‘g‘risida

qarashlar shakllana boradi. Taqdirni aynan karmaning belgilashi aytib o‘tiladi. Insonning xulq-atvorini, axloq qonunini *dxarma* belgilaydi.

Hind falsafiy sistemalarini odatda veda g‘oyalari, an‘analariga bo‘lgan munosabatiga ko‘ra ikki guruhga: *astika* va *nastikaga* ajratiladi. Astikaga vedalar avtoritetini e‘tirof etadigan, ortodoksal, mumtoz sistemalar – vedanta, nyaya, vaysheshika, yoga, mimansa va sankxyalar mansub. Vedalar avtoritetini tan olmaydigan ta‘limotlar qatoriga lokayata, buddizm va jaynizm kiradi.

Qadimgi Misr va Bobil falsafiy fikr ildizlari. Misr tarixi Qadimgi, O‘rta va Kichik hoqonlikka bo‘linadi. Qadimgi hoqonlik eramizgacha bo‘lgan 2900-2200 yillarni o‘z ichiga oladi. O‘rta hoqonlik IX-XVI dinastiyalaridan tashkil topib, 2200-1600 yillarni, yangi hoqonlik XVII-XX dinastiyalaridan tarkib topib, 1600-1100 yillarni qamrab oladi. Mustaqil Misr tarixi XXVI-dinastiya (665-525y) bilan tugaydi. Bu davrda Misr markazi Sais bo‘lgan. Shuning uchun ham XXVI - dinastiyadagi Misr Sais Misri deb ataladi.

Qadimgi Misr fani rivoji piramidalar misolida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Ularning eng ulkani Xeops piramidasi bo‘lib, uning balandligi 146 metrdir. U 2,5 mln ohak va granit toshlaridan (blokklaridan) qurilgan bo‘lib, har biri 2,5 tonnadan 54 tonnagacha og‘irlikka ega. Bu piramida 20 yil davomida 30 ming kishining mehnati bilan qurilgan. Piramidalar qurilishida misrliklarga 1000000 soni ma‘lum bo‘lgan. Misrlik astronomlar osmonni kuzatishgan, u amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan.

Masalan, Nil daryosining har yilda toshishi Misr osmonida eng yarqin yulduz-

Siriusning paydo bo‘lishiga to‘g‘ri kelgan. Misrlik olimlar ekliptika–Quyoshning yulduzlar to‘plamidagi ko‘rinishidan kelib chiqib, uni 12 qismga bo‘lishgan va ular yig‘indisi Zodiakni, ya‘ni “xayvonlar doirasi”ni hosil qiladi, deb hisoblashgan. Ekliptikadagi har bir yulduzlar turkumiga qandaydir bir hayvon nomi berilgan. 1,5 ming yil davomida Misr olimlari 373 marta Quyosh, 832 marta Oy tutilishini kuzatishgan.

Qadimgi Misr kalendari 12 oydan tashkil topgan bo‘lib, ularning har birida 30 kun bo‘lgan. Yil boshida hech bir oyga kirmaydigan beshta muqaddas kun bo‘lgan. Keyinchalik Quyosh-Oy kalendari yaratildi. Oy kalendarini Quyosh kalendariga moslashtirish uchun har 25 yilda 13-oy qo‘shilgan. Sutka vaqti Suv va Quyosh soatlari bilan o‘lchangan.

Qadimgi Bobilda ham, Qadimgi Misrda ham ilm bilan shug‘ullanish kohinlarning ishi deb sanalgan.

Qadimgi Misr lirikasi ham yaxshi rivoj topgan. U o‘zining dunyoqarash mazmunga egaligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Arfist qo‘shig‘i”da olamning diniy-mifologik manzarasi shubha ostiga olinadi. Unda aytiladi: “Hech kim hali u yoqdan kelib, unda nimalar borligi to‘g‘risida, ularga nima kerakligi haqida hech nima demagan, qalblarimizni tinchlantirmagan”². Qo‘shiqda “o‘lganlardan hech biri qaytib kelmagan”³ deyiladi. Tirik ekansan, qalbing xoxishiga qarab ish ko‘r, deb aytiladi.

Lekin boshqa bir asarda-“O‘lim maqtovi”da narigi dunyoning mavjudligi to‘g‘risida mulohaza bor: “Vaqt uyqu singari lip etib o‘tib ketadi va Quyosh botar maydonda “xush kelibsiz” deb kutib olishadi”⁴. Bu maydonni misrliklar G‘arbda deb hisoblashgan.

Geografik joylashuviga ko‘ra Bobil, ya’ni Mesopotamiya yoki Ikki daryo

(Tigr va Evfrat) oralig‘i ikki qismdan: shimoliy tog‘oldi va janubiy past-tekislikdan tashkil topgan. Unda paleolit davridayoq aholi yashar edi. Eramizgacha bo‘lgan to‘rtinchi ming yillikda Mesopotamiyaning tekislik qismiga shumerlar, o‘rta qismiga akkadlar kelib joylashadi. Eramizgacha uchinchi ming yillikda shumerlar janubda, akkadlar shimolda qator mustaqil shahar-davlatlar barpo etadilar.

² Лирика Древнего Египта. –М., 1965 –С. 84.

³ Там же, с. 85.

⁴ Там же, с. 86.

Eramizgacha bo'lgan uchinchi ming yillik o'rtalarida Shumer shaharlari Lugalzagissi, Akkad shaharlari Sargon I tomonidan birlashtiriladi. Bu ikki birlashma o'rtasidagi kurashda Akkad g'olib chikadi. U o'ziga Mesopotamiya tekislik qismini bo'ysundiradi. Biroq Shumer-Akkad davlati uzoq yashagani yo'q. Mesopotamiya tabiiy chegaralar, to'siqlar bilan himoyalangan, xalqlarning ko'chuv markazida joylashgan edi. Kelgindi gutlar Akkad davlatini yakson qiladi. Keyinchalik paydo bo'lgan Shumer davlatining Ura III dinastiyasi amoritlar va elamitlar tomonidan yo'q qilinadi, ularning o'zaro kurashida esa amoritlar g'olib chiqishadi. Ular markazi Babil bo'lgan davlatni barpo etdilar.

Qadimgi Babil hoqonligi (1894-1595) o'z yuqori cho'qqisiga Xammurapi (1792-1750) davrida erishdi. U ikkinchi ming yilning o'rtalarida xetlar va kassitlar tomonidan yakson qilindi. Kassit dinastiyasi (1518-1202) tarixi to'g'risida ma'lumotlar kam. Eramizgacha VII-asrda Mesopotamiyaning tog'oldi qismida assuriyaliklar dastlabki yirik Yaqin Sharq davlatini barpo etib, uning hududi

Erondan Misrgacha bo'lgan joylarni qamrab olgan edi.

Bobilning ikkinchi gullab-yashnashi Yangi Babil hoqonligiga to'g'ri keladi (612-538). U forsiylar tomonidan yakson qilingan. Qadimgi Babil-"bronz davri" madaniyatining tipik namunasi. U to'g'risidagi *manbalar* toshdagi va qotgan loydagi yozuvlar bo'lib, ular assuriya-bobil (akkad) tilida bitilgan. Assuriya xukmdori Ashshurbanipal kutubxonasida 30 mingdan ko'proq loy jadvallar mavjud bo'lgan. Matnlarda ish xujjatlari, qoidalar, tarixiy ma'lumotlar, tibbiy retseptlar, lug'atlar, matematik masalalar, xudolar sharafiga bag'ishlangan bitiklar qayd etilgan. Ularda qadimgi ilmiy va dunyoqarash mazmuniga ega ma'lumotlar ham o'z aksini topgan.

Qadimgi Babil hoqonligi davriga oid ko'p matematik masalalar mavjud. Ular orasida ko'paytirish jadvali, kvadrat va kub sonlar, hisoblash pozitsion sistemasi bor. Shumer va Akkad-Bobilda oltmishlik hisob sistemasi o'ylab topilgan. Eramizgacha ikkinchi ming

yillikda Babil olimlariga kvadrat diagonalining tomonlarga munosabati, aylananing radiusga munosabati ma'lum bo'lgan. Ular kvadrat va kub tenglamalarga mos keluvchi masalalarni echishgan.

Qadimgi Babil astronomlari Aleksandr Makedonskiy davriga (eramizgacha 4asr) kelib, oy va quyosh tutilishi davriyligini aniqlashgan. Ikki minginchi yil boshida quyosh-oy kalendarini yaratishgan. Hammurapining qo'shimcha oy to'g'risidagi buyrug'i hozirgacha saqlangan. Bu 12 oydan iborat oy yilini (354,36sutka) quyosh yiliga (365,24sutka) yaqinlashtirish maqsadida qo'llangan. Keyinchalik 8 quyosh yilining 90 oyga (oy yilidagi) yaqin bo'lishi aniqlangan.

Ilmiy bilimlar bilan uzviy bog'liq holda ratsional bilish, tafakkur ko'nikmalari hosil bo'la boradi, falsafiy dunyoqarash elementlari shakllana boshlaydi. Lekin Bobilda falsafa paydo bo'lgan emas. Hatto, Yangi Babil hoqonligi davrida ham olamning tuzilishi mif, afsonalar asosida tushuntirilgan. Ilmiy bilim kurtaklari hali fanni hosil qilish darajasigacha rivojlanmagan .

Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar.

Eramizdan oldingi VI asrdan boshlab Markaziy Osiyoda zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limoti vujudga kelib, eramizning III asrigacha hukmronlik qildi. Zardushtiylikning vatani sifatida Markaziy Osiyo (Baqtriya, Xorazm) va Eron (Midiya) ko'rsatiladi. Zardushtiylikda eng qadimgi davrlardan boshlab (eramizdan oldingi III-II-nchi ming yilliklar) eramizdan oldingi 1-ming yillik o'rtalarigacha bo'lgan Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq xalqlarining diniy va ma'lum ma'noda falsafiy tasavvurlari aks etgan.

Zardushtiylikda xalqni ezgulik va adolat g'oyalariga da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etgan. «Avesto»dagi kosmologik ta'limotga binoan, Koinot, yer, okean, osmon, nurlu doira va jannatdan iborat. Yer dumaloq bo'lib, atrofi okean bilan o'ralgan va ob-havo, yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan etti qismdan iboratki, bu

bobilliklarning etti shamollar haqidagi qadimgi tasavvurlaridan iqtibos qilingan.

Osmon to‘rt doiradan tashkil topgan: yulduzlar doirasi, oy doirasi, quyosh doirasi va jannat doirasi yoki nur makoni. Yulduzlar, Oy va Quyosh xudo *Axura Mazdaning* badani sifatida tasvirlanadi. Zardushtiylik ta‘limotiga ko‘ra tabiat va jamiyat jarayonlari ikki qarama-qarshi kuch — Yaxshilik (*Axura Mazda* yoki *Xurmuzd* va *Yovuzlik Axriman* yoki *Angra-Man’yu*)ning kurashidan iborat bo‘lib, pirovardida, 3000 yildan so‘ng Yaxshilik g‘olib chiqib haqiqat adolat davri keladi. Shundan omon qolgan odamlar abadiy baxtiyorlikda yashaydilar⁵.

Zardushtiylikning jamiyat tarixi haqidagi tasavvurlari Injil va Qur‘ondagi afsonalar bilan o‘xshab ketadi. Avesto bo‘yicha birinchi odam Yimadir barcha odamlar undan kelib chiqqan. Bu davr oltin asr sifatida tasvirlanadi: insonlar abadiy hayotga ega edilar, xudo *Axuramazda* abadiy bahor yaratgan bo‘lib, kishilar farovonlik va baxt-saodat yashar edilar. Ammo kunlardan bir kun ular gunohga botdilar: ular ta‘qiqlangan mol go‘shini yeb qo‘ydilar. Ziyonkor ruh *Anxra Man’yu* ularga sovuq va qor yuboradi. Yima odamlarni sovuqdan qotib qolishlaridan saqlash uchun uy qurib, unga barcha tirik jonzotlardan bir juftdan yashiradi. Bu afsona Shumer, Babil, Injil va Qur‘ondagi Butun dunyoni tufon bosganligi haqidagi afsonaga ochiqdan ochiq o‘xshashdir. Tarixning birinchi davri bo‘lgan – oltin davr shunday tugallanib, ikkinchi davr bo‘lgan-*yaxshilik* bilan *yomonlik* o‘rtasidagi kurash davri boshlanadi. Uchinchi davr, ya‘ni insoniyat kelajagi Avestoda qadimgi davr kishilarining baxt-saodat haqidagi orzulari sifatida tasvirlanadiki, unda yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi kurashda xudo *Axuramazda* g‘alaba qiladi va o‘shanda yaxshilik saltanati barqaror bo‘ladi. O‘liklarning tirilishi va mahshar kuni haqidagi tasavvurlar ham mavjud.

⁵ Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. –Тошкент:Ўзбекистон, 1997. 23-бет.

Zaratushtra xalqning zo‘ravonlik va talon-tarrojdan azob chekayotganligini ham dardlik bilan qayd etib, qonun va tartibga rioya etishga chaqiradi. Aynan qishloq xo‘jaligi sohasidagi islohotlar g‘oyasi uchun Zaratushtraga jamiyat tepasida turganlar qarshi chiqdilar. U qonundan tashqari deb e‘lon qilindi, jamiyatdan haydaldi, uning mol-mulki musodara qilindi.

Zardushtiylikda o‘sha davrdagi jamiyatning huquqiy va axloqiy tizimi o‘z aksini topgan. Zardushtiylikning qonunlar majmuasida halollik, mehnatsevarlik, adolatlilik, fikr, so‘z va amalda xolislik yuqori axloqiy me‘yor asosi sifatida oldinga suriladi. Zardushtiylikning asosiy e‘tiqodi *uchlik qoidasida* o‘z aksini topgan: *xayrli fikr (gumata)*, *xayrli so‘z (gukta)* va *xayrli ish (gvarishta)*. Zardushtiylik axloqining talabi insonning ruhiy va tana pokligidir. Zardushtiylik tinch va osoyishta, ittifoqlikda yashashni maslahat beradi, yaqinlarga nisbatan xayrixoh bo‘lishni, birbiriga yordam berishni, yomonlik bilan kurashishni, shafqatsizlik, shuhratparastlik, zo‘ravonlik, o‘zboshimchalik, hasad, tuhmatni mahkum etadi, g‘azab va shahvotga berilmaslikni targ‘ib etadi, berilgan va‘daga vafo qilmaslikni, o‘g‘rilikni ta‘qiqlaydi, tuzilgan shartnomaga rioya etishni, savdoda rostgo‘y bo‘lishni, qarzni o‘z vaqtida to‘lashni ta‘kidlaydi. Muhim *axloqiy me‘yorlarga* quyidagilar kirar edi: homiladorlik va ko‘z yorish davrida ayol to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilish, erni ishlash, daraxtlar o‘tkazish, suv va oziq-ovqat manbalarini toza saqlash, chorva boqish, muhtojlarga o‘zidagi ortiqcha narsalar bilan yordam ko‘rsatish, foydali hayvonlar haqida g‘amho‘rlik qilish. Zaratushtra ta‘limoti Markaziy Osiyo va Eron dan boshlab Qora dengiz va Misrgacha yoyilgan edi. Ushbu ta‘limotga ko‘ra, oliy xudo- Xoliq va unga qarshi turgan va unga bo‘ysunmaydigan yovuz kuchlar mavjuddirlar. Xoliq dunyoni muayyan maqsadda yaratgan, ammo hozirgi holatda bu dunyoning intihosi bo‘lib, bu haqda dunyoning najotkori kelib, undan xabar beradi. Jannat va do‘zax mavjud bo‘lib, har bir ruh kishi vafotidan so‘ng sudga tortiladi. Zamonlar oxirida o‘lganlar tirilib, Qiyomat qoyim bo‘ladiki, o‘shanda barcha gunohkorlar yakson qilinadilar.

So'ngra Yer yuzida Xudoning saltanati barqaror bo'ladi va taqvodor kishilar bu saltanatga kiradilar. Xristianlik, gnostik mazhablar va Shimoliy buddaviylikda Zaratushtra o'z ta'limoti bilan Axmoniylar imperiyasining barcha viloyatlarida qoldirgan chuqur ta'sirini o'tkazdi. Zardushtning narigi dunyo haqidagi ta'limoti avval yahudiylar, so'ngra xristian va islom diniga o'tdi va bu dinlar ta'limotiga binoan qayta-qayta ishlanadi.

Konfutsiy va Lao-Szi ta'limoti. Qadimgi Xitoy fan va madaniyati, falsafiy fikrlarning vujudga kelish qonuniyati Sharqning boshqa hududlaridan farq qiladi. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalariga kelib, Shan-in davlatida muayyan xo'jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo'liga o'tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo'lishini o'ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Bunday ruhdagi falsafiy g'oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy ijodida yaqqol aks etgan. Konfutsiychilik axloqiy qoidalar va ijtimoiy boshqaruv masalalariga diqqat-e'tiborni qaratdi. Konfutsiychilik uchun eng mukammal namuna o'tmish edi. Konfutsiy (er.ol. 551-449 yy.) o'zi haqida shunday degan edi: «Eskini bayon qilaman va yangini yaratmayman». U va uning izdoshlari jamiyatning parchalanib ketishidan bezovta bo'lganliklari sababli asosiy e'tiborni insonni o'z atrofdagilarga va jamiyatga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalashga qaratdilar. Shaxs o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun shaxsdir. Konfutsiychilik axloqi insonni uning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq ravishda tushunadi, ta'lim va tarbiyani esa, insonni ana shu vazifasini bajarishga olib keladigan narsa sifatida idrok qiladi. Konfutsiychilik Sharq xalqlari ongida shunday axloqiy me'yorlarni shakllantirdiki, bu - insonparvarlik, burchga sodiqlik, tavfiqlilik, aqlga muvofiqlik, haqiqatgo'ylikdir. Shuningdek, konfutsiychilik besh *aloqa qoidasini*, ya'ni jamiyatdagi munosabatlar

tizimini ham ishlab chiqdi - bular davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi, ota-onalar bilan bolalar, Yer va xotin, kattalar bilan kichiklar va do'stlar o'rtasidagi munosabatlardir. Xo'jayinga sodiqlik va vafodorlik eng muhim va ustun sanalar edi. Konfutsiychilikning asosiy axloqiy-siyosiy qoidalari quyidagilardan iborat edi: «xalqni shafqat bilan boshqarish va xalq ichiga xulq-atvor qoidalari yordamida tartibni joriy qilish», «osmon irodasidan qo'rqish» va «o'lganlar ruhini hurmat bilan yodga olish», «tug'ma bilimlarga ega bo'lganlar» (mukammal donishmandlar) va «o'qish-o'rganish natijasida bilimga ega bo'lganlar» mavjudligini tan olish, ya'ni o'qish-o'rganish tufayli bilimlarni kasb etish imkoniyati borligi va ta'lim-tarbiyaning buyuk rolini qayd etish, «Oltin o'rtamiyonalik yo'li», «ikki qarama-qarshi qirrani qo'lda ushlab, ammo xalq uchun o'rtachasidan foydalanish» qoidasini qo'llash, ya'ni qarama-qarshiliklarni yumshatish va murosasozlik nazariyasiga rioya etish.

Konfutsiy tomonidan birinchi marta «oltin qoida» deb nom olgan va keyinchalik ko'pchilik mutafakkirlar tomonidan qolipga solingan, - «o'zingga ravo ko'rmagan narsani, boshqa odamlarga ham ravo ko'rma» qoidasi shakllantirildi. Konfutsiychilikning yana bir muhim jihati «ismlarni tuzatish» talabi ediki, unga binoan agar jamiyatda «hukmdor hukmdor bo'lmasa, xizmatkor xizmatkorlik qilmasa, o'g'il o'g'illigini qilmasa», ya'ni shunday vaziyat vujudga kelsaki, u «besh aloqa» talab etgan ta'limot tashqarisiga chiqsa, voqeylikni tuzatish, jumladan, kuch ishlatib bo'lsa ham tartibni joriy etish zaruriyatini tan olish lozim. SHundagina jamiyatdagi tabaqalar o'rtasidagi munosabatlarni qat'iy ravishda tiklash mumkin bo'ladi.

Daosizmning diqqat markazida tabiat, koinot va inson turadi. Ammo bu ibtidolar mantiqiy - aqliy yo'l bilan emas, balki mavjudlik tabiatiga to'g'ridanto'g'ri kirib borish yordamida bilib olinadi. Dunyo hech qanday sabablarsiz doimiy harakat va o'zgarishda bo'lib, rivojlanadi, yashaydi va sirtqi ta'sir natijasida emas, balki ichki sabab natijasida vujudga kelgan. Borliq haqidagi ta'limotda yo'l tushunchasi – dao - markaziy maqomdadir. Daosizm aqidasi ko'ra, tafakkurning

maqsadi, insonni tabiat bilan «qo‘shilib ketishi» dadir, negaki, u uning tarkibiy qismidir.

Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko‘ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini “Li” tushunchasi belgilaydi. U, ya’ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib-insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning ta’kidlashicha, shaxs faqat o‘zi uchun emas balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy ta’limotida insonning hayotdagi ijtimoiy o‘rni nihoyatda ulug‘, u o‘ziga ravo ko‘rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko‘rmasligi, o‘ziga ravo ko‘rgan narsani boshqalariga ham ravo ko‘rishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchilik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik g‘oyalari takomilida muhim o‘rin tutgan. Bu ta’limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko‘tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko‘zga ko‘ringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning ta’limotiga ko‘ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo‘ysunmog‘i lozim. Daosizm ta’limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonunitabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg‘unligi abadiyligining e’tirof etilishidir. Bu qonunga ko‘ra, olamning asosini tashkil etuvchi “Si”, ya’ni beshta unsur - olov, suv, havo, Yer va yog‘och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta’minlaydi. Lao-Szining ta’kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o‘zgarmas, xarakatsiz holda bo‘lishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib turadi. Qarama-qarshi kuchlar o‘rtasidagi kurash, ya’ni In va Yan orasidagi munosabat-bizni o‘rab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan o‘ratasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonidan

turishi, o‘zini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr ko‘rsatishi lozim. Bo‘lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Szi bu o‘rinda ekologik falokati nazarda tutgan. “Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta o‘ch oladi”, degan edi Lao-Szi. Buni ekologik falokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta’limoti. Islom dini yuzaga kelishi jihatidan jahon dinlari ichida uchinchi o‘rinda turadi. Islom dini Yaqin va O‘rta Sharq, Shimoliy Afrika, Janubiy – Sharqiy Osiyo, Kavkaz xalqlari tarixida nihoyatda muhim o‘rin tutadi va ayni vaqtda ularning ijtimoiy - siyosiy va madaniy hayotiga katta ta’sir o‘tkazib kelmoqda. Islom dini milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarim orolida vujudga kelgan. Arabistonning qulay geografik hududi G‘arb va Sharq davlatlarini bog‘lovchi karvon yo‘llari o‘tgan va uchta qit‘ani tutashtirib turishi sababli, savdo-sotiq va hunarmandchilik qadimdan rivojlangan. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yarim orolning turli hududlarida turlicha bo‘lgan.

Uning bepoyon cho‘llarida yashagan ko‘chmanchi arablar chorvachilik bilan shug‘ullangan. Yarim orolning shimoliy qismida Vizantiya va Mesopotamiya kabi qadimgi madaniy markazlarning ta’siri kuchli bo‘lgan. Milodiy I asrda

Arabistonning janubi – g‘arbiy qismida shahar – davlatlar vujudga kelib, IV–VI asrlarda bu erda Makka, yasrib, Toif kabi yirik shaharlar vujudga keladi. Mintaqadagi iqtisodiy jonlanish natijasida ko‘chmanchi chorvador qabilalarda urug‘–qabilaviy munosabatlarning emirilishi va davlat uyushmalarining paydo bo‘lish jarayoni kuchaydi. Islom dini tarqoq qabilalarni birlashtiruvchi mafkura sifatida tarix sahnasiga chiqdi.

“Islom” arabcha so‘z bo‘lib, tangriga o‘zini topshirish, itoat, bo‘ysunish, tinchlik kabi ma’nolarni anglatadi. Islom dini ta’limoti Qur’on va hadislarda bayon etilgan. Qur’on muqaddas manba hisoblanib, unda islomiy qonun qoidalar, iymone’tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me’yorlar o‘z ifodasini topgan. Sunna hadislar

majmui bo‘lib, Qur’ondan keyin keladigan muqaddas manbadir. Islom dinining ontologik asosi tavhid g‘oyasiga, ya’ni yagona olloh tomondan butun borliqning yaratilishi haqidagi ta’limotga asoslanadi. Gnoseologik asosi esa, insonni ollohni anglash yo‘lidagi jismoniy, ruhiy, ma’naviy holat jarayonlarini va oxir oqibatda ollohni bilish va unga birlashib ketish g‘oyasini ilgari suradi. Islom dinining ontologik va gnoseologik masalalarini talqin qilishda, ularga teologik va aqidaviy yondoshuvlar, shuningdek siyosiy masalalarda islomga e’tiqod qiluvchilar bir necha oqim va yo‘nalishlarga bo‘linib ketganlar.

Sharq panteizmi va peripanteizmi. Sharq panteizmi “vahdatul vujud” – yagona vujud birligi ta’limotidan vujudga kelgandir. Ya’ni haqiqiy borliq – bu Mutlaq zot, ya’ni olloh o‘zi yaratgan borliqda aks etadi, degan ma’noni bildiradi.

“Parvardigorning yakkayu yagona vujudidan iborat, boshqa mavjudliklar shu vujudning ijodi, in’ikosidir. Mutlaq zotni al-Haq (Real borliq), al-Ahad (Birlik) deb ham ataydilar. U O‘zi yaratgan olam ashyolarida (olami shahodat, olamul xalq) O‘zini namoyon etib, zohirlanib turadi va shu orqali O‘zi O‘zini idrok etadi. Bu Cheksiz va mavhum Mutlaq zotning shahodat (moddiy) olamda tinimsiz jilolanishi «tajalliy» deb atalgan. Tajalliy – barcha harakat va faoliyat, tiriklik va hayot ijodkori

Parvardigorning o‘zi yaratgan olamda doimo hozir bo‘lishidir” – deb tahlil qiladi tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov⁶. Bu ta’limotning asoschisi Ibn Arabiy bo‘lib, tasavvuf falsafasining shakllanishiga asos bo‘ldi. Keyinchalik Sharq panteizmi Forobiy ijodida o‘zining eng mukammal ko‘rinishiga ega bo‘ldi.

Falsafada odamni tabiiy taraqqiyotning oliy ko‘rinishi, Parvardigor yaratgan eng mukammal va mo‘tabar xilqat deb qarash mavjud. Forobiy va ibn Sino asarlarida bu tez-tez tilga olinadi.

Sharq peripatetizmi IX-XI asr Yaqin va o‘rta Sharq, Markaziy Osiyo falsafasining yirik oqimi bo‘lgan. Asosiy vakillari sifatida – al-

⁶ Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти нашрети, 2006.- бет.

Kindiy (800–879), al-Farobiy (870–950), Ibn Sino (Avitsenna 980–1037), Ibn Tufayl (1110–1185), Ibn Rushd (Averroes, 1126–1198) kabi faylasuflarni olish mumkin. Bu oqimning boshqacha nomi Sharq mashoyunchilaridir. Mashoyunchilar sifatida antik davr Yunon falsafasining yirik vakili Aristotel va neoplatonizm oqimi ta'limotini

Sharqdagi maktabi va bu ta'limotni yangi zaminda rivojlantiruvchilar hisoblangan. Sharq mashoyunchilari Aristotel mantig'ini diniy, huquqiy, siyosiy, axloqiy va adabiy sohaga tatbiq etishga xarakat qilganlar va shu orqali Sharqda mantiq ilmi rivojlangan. Shuningdek Sharqqa xos bo'lgan mantiq ilmi alohida yo'nalish sifatida shakllangan. Sharq mashoyunchilarining yani bir muhim faoliyatlari qadimgi yunon-rim falsafasi merosini arab tiliga tarjima qilganliklaridadir. Butun dunyo ilmiy merosining tarjimalari orqali Ilk o'rta asr Sharq olimlari Sharqda hind, yunonrim musulmon dunyosi ilm-fanini birlashtirdilar, bu esa Ilk O'rta asr Sharqida ilmfan taraqqiyotida uyg'onish davriga asos yaratdi.

Sharq mutafakkirlari: Abu Nasr Forobiy (873-950)-
musulmon Sharqida

Arastudan keyin "ikkinchi ustoz" unvoniga muyassar bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolarni sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: "vujudga vojib" (olloh) va "vujudi mumkin" (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar "vujudi vojib" tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Forobiy. Olam sifat, miqdor, substansiya - javhar, aksidensiya-oraz (muhim bo'lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviy jismlar, aqlli mahluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o'simliklar, minerallar va to'rtga

unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asrdan 28 tasi bizgacha etib kelgan. Beruniy Abu Nasr Iroq rahbarligida yoshligidan riyoziyot va falakiyotni o‘rganib, 16-17 yoshlaridayoq Quyoshning choshgohdagi balandligini armila bilan o‘lchagan. Oradan 30 yil o‘tgach, Beruniy yoshligida o‘zi o‘lchab olgan natijalarni tahlil qilar ekan, ular anchagina ishonchli bo‘lganligini ta’kidlaydi.

Yoshlik yillarida u quyosh tutilishini kuzatish bilan shug‘ullanadi. 22 yoshida Beruniy Markaziy Osiyoda birinchi bor Yer globusini yaratdi. O‘zidan oldingi ajdodlar qoldirib ketgan ko‘plab kitoblarni o‘rganadi va bizgacha etib kelgan, turli xalqlarning yil hisoblari haqidagi ilk yirik asari – “Osorul boqiya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”)ni yaratadi. Unda yunonlar, rimliklar, forslar, sug‘diylar, xorzamiylar va boshqa ko‘plab qabila va xalqlarning barcha davrlari, bayram hamda taqvimlari, shuningdek Sharqning turli mamlakatlarining madaniyat va adabiyot tarixi to‘la bayon etilgan. Bu asarda Beruniy o‘zini faqat elshunos olim emas, balki tilshunos, arab, yunon, fors, suryoniy va boshqa til hamda adabiyotlarning bilimdoni sifatida namoyon etdi.

Beruniyning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta’sirida shakllangan. U modda va zamon, qonuniyat, zarurati va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e’tibor bergan. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim o‘rin tutadi. Beruniy fikricha bilishga bo‘lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o‘ziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar etkazib bergan ma’lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o‘ziga xos ko‘makchi va asos bo‘lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov-tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari

o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi. Beruniy fikriga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson Cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tug'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy meros taxminan 280 nomdan ziyoddir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning "Shifo kitobi", "Tib qonunlari", "Bilimlar kitobi", "Tabiat durdonasi" kabi asarlari mashhurdir. Ibn Sino asarlari Ovropoda XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshlangan. Xususan, «Tib qonunlari» asarining o'zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. «Kitob ush-shifo»ning ko'p bo'limlari, mantiq, musiqa, erning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi. So'ngi ilmiy tadqiqotlar Ibn Sinoning Sharq adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatganligini, chuqur falsafiy mazmuni ifodalovchi ruboiy va falsafiy qissalar janrining taraqqiyotiga turtki berganligini ko'rsatadi.

Materiyaning eng sodda, bo'laklarga bo'linmaydigan shakli to'rt unsur: havo, olov, suv, tuprokdan iborat. Ularning turlicha o'zaro birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi. Murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin ularning moddiy asosi bo'lgan to'rt unsur yo'qolmaydi, abadiy saqlanadi. Ibn Sino falsafasida ma'lum darajada inson vujudga kelishi haqidagi evolyusion ta'limot mavjuddir. Uning fikricha, avval tog'-toshlar, so'ng o'simlik, hayvonot va tabiat rivojining eng mukammal namunasi sifatida inson vujudga kelgan. Inson boshqa barcha hayvonot olamidanda so'zi, tili va aqli, tafakkuri bilan bilan farq qiladi.

Ibn Sino ilmni nazariy va amaliy ilmga bo‘ladi. Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan.

Falsafaning nazariy qismi quyi darajadagi ilm, ya’ni tabiatshunoslik, o‘rta darajadagi ilm — matematika va oliy darajadagi ilm — metafizikaga bo‘linadi. Falsafaning amaliy qismi ham uchga bo‘linadi:

a) shaxs haqidagi ilm;

b) insonning o‘zaro munosabatlari haqidagi ilm;

v) davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm. Nazariy-falsafiy ilmlarga kiruvchi har uch turdagi ilmlar asosiy va yordamchi bo‘laklarga ajraladi; tabiatshunoslik ilmlari astrologiya, meditsina, alkimyo kabi etti xil tarmoqni o‘z ichiga oladi. Matematika esa arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa nomi bilan 4 tarmoqqa bo‘linadi. Asarda 29 ilm tarmog‘i tilga olinadi. Ibn Sino o‘z dunyoqarashida panteistik prinsipga asoslanadi: Tangri va borliq bir-biriga zid, birbirini inkor etuvchi narsalar emas, aksincha, ular bir butun holda mavjudotni tashkil etadi. Abadiylik Tangriga xos. Tangri va tabiat ma’lum pog‘onalar yordamida bog‘lanadi. Uzun va yaxlit zanjirning bir tomonida yaratuvchi Tangri — zaruriy vujud, ikkinchi chekkasida tabiat yotadi. Ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlarga va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishuv mumkin, jamiyatda insonlar o‘zaro yordam asosida yashashlari kerak deb ta’kidlaydi. Jamiyat kishilarning o‘zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini ta’kidlaydi. Jamiyat a’zolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi, basharti podshoning o‘zi adolatsizlikka yo‘l qo‘ysa, xalqning unga qarshi qo‘zg‘oloni to‘g‘ri va jamiyat tomonidan qo‘llabquvvatlanmog‘i lozim.

Ibn Sino Zakariya ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo‘lib kuzatuv va tajriba metodiga alohida e’tibor qaratdi. Mutafakkir o‘z asarlarida ilm va axloq-odob uyg‘unligi, inson kamoloti, baxt-saodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o‘zaro hamkorligi, hukmdorning burchi to‘g‘risida qiziqarli g‘oyalarni

ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, barchani bir xil ijtimoiy mavqega erishtirib bo'lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermoq lozim.

Barchaning boy va mansabdor bo'lishi yoki hammaning qashshoq bo'lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o'zgarlarga mehr-oqibatli, g'amxo'r bo'lmog'i, kerak vaqtda saxovat va muruvvat qo'lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

Ilk o'rta asrlarda tasavvuf. Tasavvufda ilk davri, ya'ni zohidlik davri so'fiylari - Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Abuhoshim Kufiy va boshqalar taqvo va parhezkorlikni bosh maqsad deb bilganlar. Undan keyingi davrda esa, tafakkuriy-shuuriy rivojlanish asosiy maqsad hisoblangan. Aksariyat ilmiy manbalarda keyingi davr – oriflik davri, deb ataladi. Bu davr IX asr o'rtalaridan boshlanadi.

Tasavvuf Ibn Arabiyga nisbatan beriladigan vahdatul vujud ta'limotiga borib taqaladi. Ya'ni haqiqiy Borliq – bu Mutlaq zot – Parvardigorning yakkayu yagona vujudidan iborat, boshqa mavjudliklar shu Vujudning ijodi, in'ikosidir. Mutlaq zotni al-Haq (Real borliq), al-Ahad (Birlik) deb ham ataydilar. U O'zi yaratgan olam ashyolarida (olami shahodat, olamul xalq) O'zini namoyon etib, zohir-lanib turadi va shu orqali O'zi O'zini idrok etadi. Bu cheksiz va mavhum Mutlaq zotning shahodat (moddiy) olamda tinimsiz jilolanishi «tajalliy» deb atalgan. Tajalliy – barcha harakat va faoliyat, tiriklik va hayot ijodkori Parvardigorning o'zi yaratgan olamda doimo hozir bo'lishidir. Shunday qilib, tasavvuf, bir tomondan, din va shariat, ikkinchi tomondan, falsafa va hikmat ilmi bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan o'ziga xos ta'limotdir.

Temuriylar sulolasi davri. O'zbek davlatchilik tarixida Temuriylar davri faqat o'zbek xalqi madaniyatigagina emas ilm-fan va falsafiy fikr tarixida ham butun Markaziy Osiyo uyg'onish davriga asos solgan taraqqiyot davri bo'ldi. Temur va temuriylar davrida uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi boshlandi. Bu ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnagan bosqichi bo'ldi. Amir Temur 1336 yil 9 aprelda Kesh, hozirgi (Shahrisabz) viloyatining Xo'ja Ilg'or

qishlog'ida dunyoga kelgan. Uning otasi amir Muhammad Tarag'ay barlos ulusiga mansub beklardan, bahodir jangchi, ulamoyu fuzaloga ixlosmand, ilm ahliga homiy va ishtiyoqmand kishi bo'lgan.

Amir Temurning hayoti va faoliyatida ikki davr yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchi davri (1360-1385) Movarounnahrni mo'g'ul xonligidan ozod qilib, yagona markazlashgan davlat tuzish, o'zaro urushlarga barham berish. Ikkinchi davri (1386-1405) esa ikki yillik, uch yillik, besh yillik, deb ataluvchi boshqa mamlakatlarga yurishlari bilan xarakterlanadi.

1360-yillardan boshlab Amir Temur Movarounnahrdagi ichki nizo, urushlarda ishtirok eta boshladi va Mo'g'uliston hukmdori Tug'luq Temurxon, uning o'g'li Ilyosxo'jaga qarshi kurashlardan so'ng, Amir Husayn ustidan g'alaba qozongach, 1370 yilda Movarounnahr taxtining haqiqiy sohibi bo'ldi va Samarqandni hokimiyat poytaxti etib belgiladi.

Temur faoliyatida muayyan siyosiy yo'l — mayda feodal hukmronligini tugatish, muhim xalqaro karvon yo'llarida ustunlik qilib turgan Oltin O'rda, Eron va boshqa mamlakatlarning raqobatini yengib, Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy quvvatini ta'minlay oladigan markazlashgan davlat tashkil etish edi. Amir Temur avvalambor mamlakatda davlat tizimini mustahkamlash, boshqarishdagi tartib intizom, qonunchilikni kuchaytirish, savdo-sotiq, hunarmandchilikni kengaytirishga imkoniyat yaratish, soliqlarni tartibga solish, mamlakat himoyasini ta'minlash yo'lida qo'shinning qudratini oshirish kabilarga katta e'tibor berdi.

«Temur tuzuklari»da davlat tizimi, davlatdagi turli lavozimlarning vazifasi, undagi turli toifalar va ularga munosabat, davlatni boshqarishga asos bo'lgan qoidalar, qo'shinlarning tuzilishi, tartibi, uni boshqarish, ta'minlash, rag'batlantirish, qo'shin turlarining tutgan o'rni va o'zaro munosabati kabi masalalar bayon etiladi. Davlat ishlarini har doim islom va shariat hukmlari asosida olib borilganligi bir necha bor ta'kidlanadi. Amir Temur «Temur Tuzuklari» eng noyob ma'naviy merosdir. U o'rta asr Sharqining barcha qonun qoidalari

bitilgan ma'naviy, ijtimoiysiyosiy, huquqiy asardir. Temur bu asarda o'z merosxo'rlariga bir butun saltanat bilan birga uni saqlab qolishning yo'llarini ham yozib qoldirgan. Ushbu kitob mohiyatida qanday qilib adolatli, farovon davlat qurish yo'llari, uning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy asoslari bayon etilgan: «Adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o'zimdanda rozi etdim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahmshafqat bilan, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlarning ko'nglidan joy oldim»⁷ - deyiladi «Tuzuk» larda.

«Temur tuzuklari» dan ma'lum bo'ladiki Amir Temur markazlashgan davlatida qonun-qoidalar asosida o'z-o'zini boshqaruvchi tizim tashkil etishga harakat qilgan: «Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqladimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon etkazishga hech bir kimsaning qurbi etmas edi»².

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Movarounnahrda mo'g'ullarning qariyb 140 yillik hukmronlik davrida bironta ham ko'zga ko'rinarli qurilish yoki suv inshootlari vujudga kelmagan. Amir Temurning tashabbusi bilan 1365 yilda Qarshi, 1370 yilda Samarqand, 1380 yilda esa Keshning atrofi qaytadan mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Shuningdek, xalq farovonligiyu, mamlakat obodonchiligi yo'lida suv omborlari, to'g'onlar qurishga, ariqlar qazishga, yangi yerlarni o'zlashtirishga alohida e'tibor berilgan. Mamlakatning iqtisodiy ahvolini ko'tarishda savdoning ahamiyati beqiyos ekanligini tushungan hukmdor bozorlar, rastalar va timlar, turlituman ustaxonalar barpo etib, xalq hunarmandchilik san'atini taraqqiy ettirgan. Sobiq sovetlar mafkurasi, proletar dunyoqarashi hukmronlik qilgan sharoitda Temur faoliyatiga nisbatan salbiy munosabatda bo'lindi, o'sha davr adabiyotlarida har doim qoralanib kelindi. Lekin mafkuraviy to'siq, taqiqlashlarga qaramay Temur haqida o'zbek olimlari ob'ektiv

⁷ Temur tuzuklari. - Toshkent: Faqur Fulom nashrëti, 1991.

54-6² Temur tuzuklari. - T.: Faqur Fulom nashrëti, 1991. 63-

6.

fikrlarni bildirdilar. 1968 yili akademik I.M.Mo‘minovning «Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli» risolasining nashr etilishi muhim voqea bo‘ldi. Risola Temur shaxsiga biryoqlamali qarashlarga qarshi yozilgan ilmiy asar sifatidagi dastlabki urinish edi.

Abdurahmon Jomiy Shohrux hukmdorligi davrida— 1414 yil 7 noyabrda Nishopur yaqinidagi Jom shahrida, ruhoniylar oilasida dunyoga keldi. Jomiyning otabobolari asli Dashtdan bo‘lib Jomda turib qolishgan.

Jomiy asarlarining bir qismi diniy va falsafiy mazmunga ega bo‘lib, ularda shoir Islom dini va Sharq falsafasining bir qator masalalarini o‘z qarashicha talqin qiladi, tasavvufning XV asrdagi eng yirik arbobi sifatida o‘z fikr-mulohazalarini bayon etadi. Bunga uning «Naqshi fusus» («Ma’nolar naqshi»), «Shavohidi nubuvva» («Payg‘ambarlikka dalillar»), «Sharhi qasidayi «Toiya» (Radifda «to» harfidan foydalanib yozilgan qasida sharhi), «Naqdi nusx» («Matnni tanqid»), «Sharhi qasidayi «Xamriya» («Xamriya» qasidasi sharhi), «Naqshbavdiy ta’limoti haqida risola», «Vohid» atamasi haqida risola», «Zikr» shartlari haqida risola», «Haj qilish yo‘llari haqida risola», «Ashiot ul-lamaot» kabi bir qancha asarlarini shu guruhga kiritish mumkin. Jomiy o‘zining mutasavvuflik faoliyatida Bahovuddin Naqshband g‘oyalarini shu sulukning ikkinchi bir yirik namoyandasi — Xoja Ahror Valiy bilan yaqin munosabatda bo‘lgan holda yanada rivojlantirdi. Rasman u o‘zini kundalik hayotda «Malomatiya» tariqatiga mansub deb hisoblasa-da, asarlarida ulug‘ Naqshbandga ixlosi Cheksiz edi. U o‘zining «Lujjatul-asror» qasidasida so‘fiy xulqaxloqi, inson tarbiyasi haqida gap borganda ta’magirlikni qoralab, qanoatli kishilarning oliyjanobliklarini, ularning ma’naviy jihatdan podshoh va vazirlardan ham ustun ekanliklarini madh etadi. Shoir fikricha, inson halol va pok yashashi, buning uchun esa u bir kasbga ega bo‘lishi, o‘z mehnati hisobiga kun ko‘rishi zarur. Jomiyning tasavvufga bo‘lgan e’tiqodi sof va mukammal bo‘lib, u Xudoni yorug‘ nur ko‘rinishida tasavvur etar edi. SHE’riy asarlarida esa u Xudoni go‘zal ma’shuqa qiyofasida tasvirlagan. Shu bilan birga uningcha,

dunyodagi hamma narsalarni yaratgan. Xudo o‘zi ham minglarcha ko‘zguda, turli qiyofada va ko‘rinishda namoyondir. Jomiyning «Risolayi aruz», «Risolayi muammoyi kabir», «Risolayi muammoyi sag‘ir», Risolayi muammoyi mutavvassit», «Risolayi muammoyi manzum», «Sharhi bayti Masnaviy, «Sharhi bayti Xusrav», «Sharhi rubbiyot»,

«Risolayi qofiya» kabi asarlari Sharq adabiyoti tarixini, uning vazn, qofiya va she‘r turlari bilan bog‘liq nazariy masalalarini o‘rganishda hozirgi kunga qadar o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy masalalarda Jomiy xalqparvarlik va insonparvarlik, adolat va insof masalalariga, zulmni, zolimlarni qoralashga keng o‘rin berdi. Buni u ayniqsa shohlar haqida gap borganda, qayta-qayta qalamga oldi. Uningcha, shoh odil bo‘lsa, u bexavf-bexatar yashaydi. Abduraxmon Jomiy 1492 yili shamollash natijasida xastalanib, 78 yoshida vafot etdi.

Alisher Navoiy. XIV-XV asr Markaziy Osiyo Uyg‘onish davrining buyuk namoyondasi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Hirotida tug‘ilgan. Hirot shahri XV asr birinchi yarmida Sohibqiron Amir Temur asos solgan ulug‘ saltanatning ikkinchi poytaxti, Temurning kenja o‘g‘li SHohrux Mirzoning qo‘l ostidagi obod manzillaridan biri edi. Alisher tug‘ilgan xonadon Temuriylar saroyiga azaldan yaqin va yurtida muayyan nufuz sohibi edi.

O‘zbek adabiy tili va ma‘naviy qiyofasi, ijtimoiy-falsafiy fikri, madaniyatining shakllanishida alohida o‘rin tutgan alloma Alisher Navoiy ijodiyoti o‘zbek demokratik tafakkur taraqqiyotida gumanistik ijod namunasi. Uning ijodi asosida insoniyat jamiyatining asosiy omili bo‘lgan inson va uning baxt-saodati, ma‘naviy qiyofasi masalasi yotadi. Alisher Navoiy «Badoyi’ ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarini, «Hamsa» nomli besh dostonidan iborat asarini, so‘fiylar haqidagi «Nasoyim ul-muhabbat» tazkirasini, «Xazoyin ul-maoniy» devonini, «Mahbub ul-qulub», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Siroj ul-muslimin», «Muhokamat ul-lug‘atayn» asrlarini, «Lison ut-tayr» falsafiy dostonini va yana boshqa bir qancha asarlarni yozib qoldirgan.

Adib qaysi sohada ijod etishidan qat'i nazar uning asarlari mohiyatida insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, tolerantlik, do'stlik va muhabbat masalalari yotadi. O'zbek ijtimoiy falsafiy tafakkur taraqqiyotida shakllangan xususiyatlar Alishen Navoiy g'oyalari va fikr rangbarangligi bilan boyidi. Alisher Navoiy o'z davrigacha bo'lgan tasavvuf falsafasidagi panteistik g'oyalarni gumanistik mafkuraga xizmat qildiradi oldi, bu sohada go'zal namunaviy asarlar yaratib qoldirdi. U o'zining bir g'azalida:

Kimki bir ko'ngli buzuqni xotirin yod aylagay,
Oncha borki ka'ba vayron bo'lsa obod aylagay⁸, - deydi.

Demak, Navoiy nazdida inson qalbi musulmon olami uchun eng muqaddas go'sha hisoblangan Ka'batullohdan ham muqaddasroqdir. Uning insoniyat jamiyati, ideal davlat, farovonlik haqidagi ideal g'oyalari ham ana shu e'tiqoddan kelib chiqadi. Alisher Navoiy falsafasida ideal davlat haqidagi siyosiy nazariya komil inson to'g'risidagi axloqiy nazariya bilan uzviy bog'liqlikda olib qaralgan. Bu ta'limotga asosan ideal farovon davlat bu davlatda yashovchi kishilarning komil ma'naviyatisiz mumkin emas. Demak, ilg'or G'arb demokratik nazariyalarida, faqatgina XIX-XX asrlarda shakllangan bu kabi nazariya Navoiy davrida o'zining konsepsiya shaklidagi ko'rinishiga ega edi. Alisher Navoiy yaratgan ideal jamiyat haqidagi ta'limotni yana Shuning uchun ham konsepsiya deb olib qarash mumkinki, alloma bu jamiyatga borishning amaliy uslublarini ham o'z asrlarida badiiy obrazlar, tasvirlar orqali ko'rsatib bera olgan. Navoiyning gumanistik xarakterdagi falsafiy ta'limotining buyukligi shundaki, XIV-XV asr Markaziy Osiyoda ro'y bergan uyg'onish davrining ma'naviy asosi, tamal toshi bo'lib xizmat qilgan.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

⁸ Аlisher Навоий. Хазойил ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 5-том. - Тошкент: Фан, 1990. - 431-б.

1. Sharqning eng qadimiy mamlakatlaridan biri Vaviloniyada dastlabki falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi haqida so'zlang.

2. Qadimgi Misrdagi falsafiy g'oyalar haqida so'zlang.

3. Hindistondagi dastlabki falsafiy fikrlar, lokayata va charvaka falsafasidagi asosiy g'oyalar nimalardan iborat?

4. Eramizdan oldingi IX-VII asralarda Xitoydagi falsafiy ta'limotlar, daosizm, konfutsiychilik haqida fikr-mulohazalaringizni bayon eting.

5. Mintaqamizdagi dastlabki falsafiy fikrlarning miflar, rivoyatlar, To'maris va Shiroq haqidagi dostonlarda ifodalanishi haqida so'zlang.

6. Zardushtiylik falsafasi, "Avesto" kitobida ilgari surilgan g'oyalar nimalardan iborat? Ularning tarixiy ahamiyati haqida nimalar bilasiz?

7. O'rta asr davrida O'rta Osiyo mutafakkirlarining jahon falsafasi taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalarini nimalardan iborat?

8. Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniyning ilmiy-falsafiy qarashlari haqida nimalar bilasiz?

9. Temuriylar davri madaniyatining namoyondalari Ulug'bek, Navoiy, Bobur ilmiy-falsafiy qarashlari haqida so'zlab bering.

10. Tasavvuf falsafasining xususiyatlari nimalardan iborat?

Test savollar:

1. Sharq mutafakkirlaridan gaysi biri filofosiya so'zini «Hikmatni Qadrlash» deb talqin etgan?

A. Imom Buxoriy.

B. Burxoniddin Marg'inoniy.

C. Alisher Navoiy

D. Abu Nasr Farobiy

2. Monizm qanday ta'limot?

A. Olamning asosi yakkayu yagona sababga, bitta asosga ega deyuvchi talimot.

B. Olamning asosida ko'p narsa va g'oyalar yotadi, deb etirof etadigan talimot.

C. Olamning asosida moddiy narsa yotishini e'tirof etadi.

D. Olamning asosida ruh yoki g'oyalar yotadi.

3. Dualizm qanday ta'limot?

A. Olam bitta asosga ega deb tan oluvchi talimot.

B. Olamning asosida faqat moddiylik yotadi.

C. Olamning asosida ruh, goyalar yotadi.

D. Olamning asosida ikkita asos, yani materiya va ruh, goya yotadi deb etirof etuvchi ta'limot.

3-MAVZU. G‘ARB FALSAFASINING USTUVOR YO‘NALISHLARI VA ULARNING FAN TARAQQIYOTIGA TA‘SIRI.

Reja:

1. G‘arb falsafasi tushunchasi va tarixiy shakllanishi
2. G‘arb falsafasining asosiy ustuvor yo‘nalishlari
3. Yangi davr va zamonaviy G‘arb falsafiy oqimlari

Qadimgi Yunon-Rim falsafiy maktabi. Qadimgi Yunon –Rim falsafiy maktabi falsafa tarixida antik falsafa nomi bilan ataladi.

Mil. av. VI va milodiy VI asrlar oralig‘idagi davrni o‘z ichiga qamrab oluvchi antik davr falsafasi qadimgi Yunon va Rim xalqlari donishmandligi mahsuli sanaladi. G‘arb falsafiy tafakkur taraqqiyotining keyingi bosqichlarida vujudga kelgan deyarli barcha maktablar, tasavvurlar kategoriya va muammolar uchun ilk g‘oyaviy ildiz vazifasini o‘tagan antik falsafa jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo‘shdi.

Davr	Vahti	Asosiy xususiyatlar	Mashhur faylasuflar
Antik falsafa	m.avv. VI asr – m. V asr	Borliq, tabiat, kosmos, mantiq, axloq masalalari	Fales, Geraklit, Sokrat, Platon, Aristotel
O‘rta asrlar falsafasi	V–XV asrlar	Din va aql munosabati, xristian teologiyasi	Avgustin, Foma Akvinskiy
Uyg‘onish davri falsafasi	XV–XVI asrlar	Insonparvarlik, ilm-fan rivoji, san‘at	N. Kuzanskiy, J. Bruno, M. Monten
Yangi davr falsafasi	XVII–XVIII asrlar	Aql, tajriba, ilmiy bilish, metod	Dekart, Spinoza, Lokk, Berkli, Yum
Ma‘rifatparvarlik	XVIII asr	Inson aqli, erkinlik, jamiyat islohoti	Volter, Russo, Didro
Nemis klassik falsafasi	XVIII oxiri – XIX bosh	Dialektika, idealizm	Kant, Fixte, Shelling, Gegel

Davr	Vaqt	Asosiy xususiyatlar	Mashhur faylasuflar
XIX asr falsafasi	XIX asr	Jamiyat, tarix, iqtisod, inson muammosi	Marks, Nitsshe, Kont
XX asr falsafasi	XX asr	Ekzistensializm, pozitivizm, psixoanaliz	Xaydegger, Sartr, Freyd, Vitgenshteyn
Zamonaviy falsafa	XX oxiri – XXI asr	Postmodernizm, texnofalsafa	Fuko, Derrida, Lyotar

Antik falsafaning ibtidosi Miletlik **Fales(Mil. av. 625-547 yillar)** qarashlarining shakllanishi bilan bog‘lanadi. Uning xronologik yakuni esa, Rim imperatori Yustinian “Afinadagi falsafiy maktablarni yopish to‘g‘risida” kredit chiqargan Milodiy 529 yil sanasi bilan belgilanadi. G‘oyaviy mazmuni va xarakteri, ayniqsa falsafiy mushohada yuritish usuliga ko‘ra qadimgi Sharq falsafiy ta‘limotlaridan farq qiluvchi antik falsafada insoniyat tarixidagi olamni ratsional tushunishga bo‘lgan ilk urinishlar kuzatildi. U yaratgan tafakkur uslubi keyinchalik vujudga kelgan ilg‘or sivilizatsiyalar uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Antik falsafa taraqqiyotini shartli to‘rt bosqichga ajratib o‘rganiladi:

1) Yunon falsafasi shakllana boshlagan ilk davrlardan Mil. Avv. IV asrgacha bo‘lgan muddatni o‘z ichiga qamrab oluvchi “suqrotgacha bo‘lgan davr”;

2) Mil. Avv. V asrdan mil.Avv.IV asrning o‘rtalarigacha davom etgan “mumtoz davr” bu davrda Suqrot, Aflotun, Arastularning ijodi vujudga kelib, keng tarqaldi;

3) Mil. Avv. IV asr oxirlari va Mil. Avv. II asr oralig‘ida rivoj topgan ta‘limotlarga nisbatan Ellin falsafasi atamasi qo‘llaniladi;

4) Mil. Avv. II asr oralig‘ida taraqqiy topgan antik donishmandlik Rim davri deb ataladi. Antik falsafa bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Antik falsafa asosida ob'ektivizm tamoyili yotadi. Aniqrog'i, sub'ekt ob'ektdan alohida ajratilib, undan yuqori qo'yilmaydi. 2. Antik falsafani moddiy hissiy kosmologizm sifatida tavsiflash mumkin. Antik falsafaning ontologik g'oyalari O'rta asrlardagi singari mutloq shaxsga emas, hissiy kosmosga tayanadi. 3. Antik falsafa panteistik xususiyatga ega bo'lib, unda xudo va tabiat aynanlashtiriladi. Unga ko'ra, kosmos mutloq ilohiylik hisoblanadi. Tabiat xudolar tomonidan yaratilmagan, aksincha, ularning o'zi tabiatning bir qismi sanaladi. Odamlarga o'xshagan Yunon xudolari tabiiy stixiyalarni aks ettiradi. 4. Kosmos zarurat bilan shartlangan. Insonga nisbatan qo'llanilganda mazkur zarurat taqdir ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ammo, Yunon falsafasiga ko'ra insonlar birgina tabiat qonunlariga bo'ysunib emas, balki aqliy mushohadaga asoslanib ham yashashlari lozim. Yunonlar xudolar o'rnatgan qonunlarni ham tan olgan holda aqlga tayanib yashash g'oyasini ilgari surganlar. 5. Inson kashfiyotlarining eng muhimlaridan biri qonun hisoblanadi. Yunon falsafasida ta'kidlanishicha, qonun ustuvorligi o'rnatilgan shahar davlat-polis hisoblanadi. Yunon polislaridagi turli xalq yig'inlari va sudlarda notiqalar tomonidan qo'llanilgan dalillash hamda xulosa chiqarish usullari kishilarning aql kuchiga bo'lgan ishonchini yanada oshirdi. 6. Ijtimoiy hayotning fuqaroviy xarakteri va erkin, faol ideal fuqaro obrazi Yunon falsafasida axloqiy qarashlar - amaliy falsafaning shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Muayyan insoniy xulq-atvor tipiga qarab mo'ljal olgan ushbu amaliy falsafada kishilarning turmush kechirish qoidalari, ezgu fazilatlar bilan bog'liq g'oyalar ilgari surildi. 7. Yunon falsafasida mantiqiy, axloqiy va estetik qarashlarning o'zaro ajralishi ro'y berdi. Ammo, shunga qaramay, Yunon mutafakkirlari o'z ta'limotlarida ularni asoslanmagan tarzda aynanlashtirishga moyil edilar. 8. Abstrakt mushohada yuritish qadimgi Yunon falsafasining o'ziga xos xususiyati bo'lib, antik mutafakkirlar dunyoqarash masalalarini tabiat, inson va xudoni yaxlit tarzda idrok qilgan holda hal qilishga uringanlar.

Shu ma'noda ularning ta'limotlari Yunon falsafasiga dunyoqarash xarakterini baxsh etgan mifologiya bilan uzviy aloqadorlik kasb etgan. Mifologiya hamma narsa nimadan tug'ilganligi bilan qiziqsa, Yunon faylasuflari dunyoda ro'y berayotgan narsa-hodisalarning bosh sababi- ibtidosi nima ekanligini aniqlashga intilganlar. Suqrotgacha yashagan Yunon faylasuflarining deyarli barchasi barcha hodisa va jarayonlarning birinchi sababini topish, tabiatni tushuntirish hamda ayrimlari bilish muammolari bilan shug'ullanganlar.

Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim va Suqrot maktablari.

Suqrotgacha bo'lgan falsafiy maktablarga Ioniya dengizi qirg'oqlarida joylashgan Milet shahri nomi bilan ataluvchi Milet maktabi, asosida Pifagor ta'limoti yotgan pifagorchilar maktabi, Levkipp-Demokritning atomlar to'g'risidagi nazariyasini o'zida ifoda etgan atomistlar maktabi va janubiy Italiyada joylashgan Eley shahri faylasuflari maktabi kiradi. Shuningdek Suqrotgacha yashagan, antik falsafaga katta hissa qo'shgan Yunon-Rim faylasuflari ham bu davrga mansubdir. Xususan, Fales, Anaksimend, Anaksimandr, Geraklit, Ksenofan, Pifagor, Parmenid,

Empedokl, Anaksagor, Levkipp, Demokrit kabi faylasuflar, ba'zilari Suqrot bilan qisman zamondosh bo'lishiga qaramay, Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim vakili sanaladi. Bu tizim ularning ijodi nuqtai nazaridan emas, balki usuli va ta'limotining xarakteri bilan farqlanishiga binoan ajratilib ko'rsatiladi.

Fales mil. avv. 640-562 yillarda yashab ijod etgan Ioniyaning Milet shahrida tug'ilgan Yunon falsafasining asoschilaridan biri bo'lgan. Astronomiya, geometriya, arifmetika singari ko'plab sohalardagi serqirra bilimlari Fales falsafiy dunyoqarashining shakllanishida muhim o'rin tutgan. Masalan, bu davrda yaxshigina taraqqiy etgan geometriya ilmiy abstrakt mushohada yuritish uchun nazariy asos vazifasini o'tagan. Bu esa, Falesning olam mohiyatini bilish haqidagi qarashlarining shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Fales hamma narsaning asosida suv yotadi, hamma narsa suvdan paydo

bo'lgan va unga qaytadi deb hisoblagan. Bunday qarash falsafadan oldingi mifologik kosmogoniyalarda ham mavjud edi. Ammo, Falesning bu boradagi qarashlari mifologik kosmogoniyadan butkul farq qiladi. U suvni muayyan shakl yoki mifologik kuch sifatida emas, amorf, doimiy harakatchan, materiyaga jamlangan ko'rinishda tushungan.

Milet maktabining yana bir vakili **Anaksimandr mil. av. 510–540- yillarda** yashagan, olamning asosi sifatida ko'rinmas modda apeyronni ko'rsatadi. Hamma narsani qamrab olgan substansiya apeyronda issiqlik va sovuqlikni qarama-qarshiligidan yuzaga keladi. Ularning kurashi esa, kosmosni vujudga keltiradi. Jumladan, issiqlik olov ko'rinishida namoyon bo'lsa, sovuqlik osmon va yerga aylanadi. Anaksimandr birinchilardan bo'lib, materiyaning saqlanishi qonunini va organik hayotning evolyutsion taraqqiyoti haqidagi gepotezalarni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, odam barcha hayvonlar singari baliq evolyutsiyasining mahsulidir. U "Tabiat haqida" nomli asar yozgan. Ammo, mazkur asar bizgacha yetib kelmagan. Anaksimandrning shogirdi Anaksimen esa hamma narsa havodan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. Mangu, harakatchan havo quyushib dastlab bulutlarni, keyin suvni va nihoyat er, toshlarni vujudga keltiradi. Keyin esa undan olov kelib chiqadi.

Suqrotgacha bo'lgan antik falsafiy fikr taraqqiyoti mobaynida vujudga kelgan o'ziga xos yo'nalishlardan yana biri **Eley maktabi** hisoblanadi. Olamning doimiy o'zgarib turishi g'oyasini ilgari surib, stixiyali dialektikaga asos solgan naturfaylasuflardan farqli ravishda ayni maktab vakillari harakatni inkor qiluvchi metafizik ta'limotga asos soldilar. Eley maktabining asoschisi **Parmenid (Mil. Avv. 540 – 470)** olamni narsalar bilan to'ldirilgan harakatsiz shar shaklida tasavvur qilgan. mutafakkir Parmenidning ta'limotiga ko'ra haqiqiy borliq mangu harakatsiz bo'lib, uni faqat aqliy mushohada orqali bilish mumkin. Unga ko'ra narsalar nimadandir kelib chiqqan degan fikr, ularning qismlarga ajralishi to'g'risidagi mulohazaga olib keladi. Mutafakkirning ta'kidlashicha, bunday qarash haqiqat emas, balki

haqiqatga o'xshab tuyuladigan fikr xolos. Parmenid tomonidan qo'yilgan borliqning mangu harakatsiz ekanligini isbotlash vazifasi uning shogirdi Eleylik Zenon tomonidan amalga oshirildi. Ayni vazifani amalga oshirish maqsadida Zenon o'zining qator aporiya-paradokslarini ishlab chiqdi. Masalan, Axilles va toshbaqa haqidagi aporiyasida harakatni boshlash imkonsiz ekanligini isbotlashga urinadi. Uning barcha aporiyalari harakatning mumkinligi ziddiyatning paydo bo'lishiga olib kelishi to'g'risidagi g'oyani isbotlashga qaratilgan. Zenon aporiyalarida uzuluklilik va uzluksizlikning birligi g'oyasi hamda harakatsiz tushunchalarda harakatni tasavvur qilishdek murakkab falsafiy muammoni tushuntirib berishga intilgan.

Suqrot (Mil. Avv. 470 – 399) o'zigacha yashab ijod qilgan mutafakkirlardan farqli ravishda birinchi marta inson va uning hayoti bilan bog'liq muammolar, xususan, qanday yashash va qanday fikrlash lozimligi masalasiga diqqat qaratdi. Quyosh va oyning tutilishi, meteoritning tushishi kabi hodisalarni o'rganadigan tabiat falsafasi insonning qanday yashashi va fikrlashi lozimligi haqida bilim bermasligini ta'kidlagan mutafakkir insonning o'z-o'zini anglashga intilishini haqiqiy bilim deb hisoblaydi. Uning o'z-o'zingni angla degan hikmati ayni mulohazaning isboti bo'la oladi. Suqrot moddiy olam va narsalar dunyosini bilish imkonsiz, shuning uchun nazariy emas, balki amaliy yashash san'atini o'rganish lozimligi g'oyasini ilgari suradi. Suqrotning umri mobaynidagi faoliyati bahslarda kechgan. U monologda bir yoqlama xato fikrlar bayon qilinadi deb hisoblaydi. Suqrot haqiqatni bilishning *mayevtika* usulini kashf etdi. Unga ko'ra predmet haqidagi qarama- qarshi fikrlarning o'zaro to'qnashuvi haqiqatga olib boradi. Bahs jarayonida yuzaga keladigan bir predmet haqidagi o'zaro qarama-qarshi mulohazalar yangi savollar qo'yish yo'li bilan bartaraf qilib boriladi. Suqrot axloq va ezgulikni bilim bilan aynanlashtiradi. Aniqrog'i, nima yaxshi va nima yomonligini bilgan inson ahmoqona ishlarni qilmasligini ta'kidlaydi. Suqrot insonni ijtimoiy kosmosni aks ettiruvchi mikrokosmos sifatida tasavvur qiladi. bu kosmos esa inson tomonidan anglangan bo'lmog'i

lozim. Suqrotning axloq falsafasi ratsionalistik xususiyat kasb etadi. Unga ko‘ra har qanday bema’ni hatti-harakat bilimsizlik mahsuli sanaladi.

Antik falsafada Geraklit, Demokrit falsafasi xususiyatlari. Efeslik **Geraklit (taxminan mil. av. 544 – 483)** olovni olam substansiyasi deb bilgan. mutafakkir butun olam va undagi alohida narsalar olovdan kelib chiqqanligi g‘oyasini ilgari suradi. Geraklit butun olam doimiy harakat va o‘zgarishda ekanligini ta’kidlaydi. Mutafakkirning mazkur qarashi uning oqib turgan daryoga ikki marta tushib bo‘lmaydi degan mashhur hikmatida ham yaqqol ko‘rinib turadi. Geraklit ta’limotidagi logos tushunchasi butun olamni tartibga soluvchi qonunni anglatadi. Geraklit falsafa tarixida sodda dialektika usuliga asos solgan bo‘lib, uning fikricha, logos borliq asosi va dialektik qonunidir. Bir narsa turlicha: dengiz suvi ham toza, ham ifloslangan: baliqlar uchun hayot manbai, ichimlik suvi. Odamlar uchun–zaxarli va halokatli. Muhim o‘zgarish–bu qarama-qarshisiga aylanish, qarama-qarshilarning mohiyati birining ikkinchisi orqali aniqlanishida. Masalan, sog‘liqning qadr-qimmatini kasalga chalinganda bilinadi. Geraklit fikricha qaramaqarshiliklar kurashi barcha narsaning otasi, barcha narsalar ustidan hukmron kurash zaruriyat tufayli paydo bo‘ladi.

Bilish masalalariga murojaat qilib, Geraklit hissiy va ratsional bilishni ajratadi. Hissiyot, uning fikricha, foydadan holi emas, ayniqsa ko‘rish va eshitish juda ahamiyatlidir. Lekin bilishning oliy maqsadi – logosni anglash va shu tariqa dunyoning oliy birligini anglash hamda oliy donishmandlikka erishishdir.

Geraklitning jon to‘g‘risidagi ta’limotida mifologiya elementlari ayniqsa ko‘p. Geraklit aytadi: “O‘lim–biz uyg‘ongandan keyin ko‘radigan narsadir”, “inson o‘layotganda tunda o‘zi uchun olov yoqadi. Uning ko‘zi o‘chgan bo‘lsa-da, o‘zi tirikdir”⁹. Geraklit ta’kidlashicha, Quyosh–tirik jon, unga adolat xudosi Dikl va uning

⁹ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.138

xizmatkori Erina qarab turadi. Ular quyoshning me'yordan chiqib ketmasligiga qarab turadilar.

Geraklit ta'limoti ioniyadagi falsafiy fikr rivojining dastlabki natijalari yakuni deb baholanishi mumkin. Uning muhim natijalari qatoriga borliqni Yagona va Ko'plik birligida olib tushuntirishi, harakatning qonuniyligi va universalligi g'oyasining asoslanishi, garchi sodda ko'rinishda bo'lsada dialektikani naturalizm, stixiyali materializm bog'lashga bo'lgan urinishlarni kiritish mumkin. Falsafiy fikrning Qadimgi Gretsiyadagi keyingi rivojida mazkur g'oyalar va yondashuvlar mukammallashib bordi.

Demokrit (mil. av. 460 –370) birinchilardan bo'lib borliqning atomlar - bo'linmas zarrachalardan tashkil topganligi to'g'risidagi qarashni ilgari surdi.

Demokrit hayoti to'g'risida bir qancha yarim afsonaviy rivoyatlar saqlangan. Taniqli zotdan bo'lib, katta merosga ega bo'lib qolgan Demokrit barcha boyligini ilmiy safarlarga sarflaydi. Bu davrda Abderda otadan qolgan merosni bemahsul ishlarga sarf qilish jinoyat hisoblanardi va shuning uchun ham Demokritning ishi bo'yicha jinoiy ish qo'zg'atiladi. Lekin Demokrit ilmiy safarlarda yiqqan bilimlariga suyanib yozgan asarlarini o'qib beradi va jazodan qutilib qoladi. Alloma Babil, Fors davlati, Hindiston va Misrga sayohat qilgan, olimlar, magiya bilan shug'ullanuvchilarga shogird bo'lib tushgan. Demokrit V asr oxiri IV asr boshida vafot etgan. Demokrit Levkipning shogirdi bo'lgan. Bu davrda Abderda Sofist Protagor, naturalist va shifokor Gippokratlar yashagan.

Levkip va Demokritning fizikaviy va falsafiy qarashlarining asosini jismlarning bo'linmas zarrachalarining mavjudligi to'g'risidagi farazlari tashkil etadi. Bunday son-sanoqsiz zarrachalarni, ya'ni atomlarni (atomos- bo'linmas, qismlarga kesilmaydigan) mutloq zich va havosiz bo'lgani uchun bo'linmaydigan zarrachalar deb hisoblashgan. Demokritning fikricha, doimiy harakatda bo'lgan atomlar bir-birlaridan faqatgina shakli, joylashishi, tartiboti, hajmiga ko'ra farq qiladi. mutafakkirning gnoseologik ta'limotida hissiy bilish

bizga mavhum bilim berishi, aniq bilimlarga esa faqat aqliy mushohada orqali erishish mumkinligi g‘oyasi markaziy o‘rin tutadi. Mutafakkir narsalar rang, ta‘m, hid, kabi sifatlarga ega emas, ular atomlarning sezgi a‘zolarimizda qoldirgan taassurot mahsuli deb ta‘kidlaydi.

Havo atomlar hosil qiladigan jismlarda bo‘ladi va ular ana shu havoda harakatlanishadi. Atomlar bir biridan 1) shakli, ya‘ni tashqi ko‘rinishi; 2) o‘lchamlari; 3) holati va 4) tartibi bilan farq qilinadi¹⁰. Bo‘shliqdagi harakati jarayonida atomlarning ba‘zilari bir birining ustidan sakrab o‘tib ketishadi, boshqa bir xillari tarqalishib, o‘ralishib ketishadi (shakli mos kelganda) va murakkab jismlarni paydo qilishadi. Levkipp va Demokritlar fikricha borliqda atomlarning faqat sonigina emas, balki ko‘rinishlari, shakllari ham cheksizdir. Lekin ular (shakllar) ko‘rinmaydi, his etilmaydi. Simplitsiyning habar berishicha atom shakllari soni shuning uchun ham cheksizki, “ular soni boshqasining sonidan hech qancha ko‘p emas”.

Atomistik ta‘limot eleyliklar qo‘ygan masala: borliq paydo bo‘lishi ham yo‘q bo‘lishi ham mumkin emasmi? degan savolning o‘ziga xos yechimi edi. Ayni paytda Levkipp va Demokritlar eleyliklarning ko‘plik (to‘plam)ni, harakatni fikralab bo‘lmaydi degan xulosasini inkor etadilar.

Atomistik ta‘limot kundalik tajribadagi hodisaga tayanadi. Bu hodisa qattiq jismning qisilishidan iborat. Teofrast bergan ma‘lumot bo‘yicha Levkipp va Demokritlar shunday fikr yuritishgan: agar atomlar oralig‘ida havo bo‘lmaganda jismning hajmi qisqarmagan bo‘lar edi. Demak, jismning qattiqligi yoki yumshoqligiga uning zichligi va siyrarligi mos keladi, degan xulosaga kelganlar. Atomlar barcha yo‘nalishlarda harakat qilishadi. Ana shuning uchun ham ular borliqda muayyan tartibni hosil qilishi ham, yoki tartibsiz xaotik harakatda bo‘lishi ham mumkin. (masalan, quyosh nuri

¹⁰ Қаранг: Антология мировой философии. Т.1. Ч.-С.324

derazadan o'tganda mayda zarrachalar chang ichida harakatlanayotgandek bo'lib ko'rinadi.

Ellinizm davri. Ellin davri (miloddan avvalgi 4-asr oxiri — 1-asr) yunon madaniyati mintaqalarining kengayishi, uning Aleksandr Makedonskiy va uning vorislari davlati tarkibiga kirgan xalqlar madaniyati bilan o'zaro qo'shilishi bilan belgilanadi. Ellinizm Qadimgi Yunon madaniyatining so'nggi davri bo'lib bu davrda madaniyatning ba'zi sohalarida, jumladan, falsafada erishilgan yutuqlar darajasidan pasayish holatlari yuz beradi. Bu davrda yunon madaniyatining boshqa mamlakatlarga, jumladan, Markaziy Osiyoga ta'siri kuchayadi. hatto bu jarayon

Yunonistonning Rimga qaram bo'lganidan keyin ham davom etadi. Rim Yunonistonni siyosiy jihatdan tobe etadi. Fan sohasida bu davrda etakchi o'rinni matematika egallaydi. Uning asoschilari Evklid va Arximed kabi olimlarning ijodi tufayli matematikadan mexanika, optika, qurilish sohalarida foydalaniladigan bo'lindi. Astronomiya, meditsina va geografiya sohalarida muhim yutuqlar qo'lga kiritildi.

Eramizdan oldingi IV asrdayoq mavjud bo'lgan va polis mafkurasining inqirozi tufayli vujudga kelgan kiniklar va skeptiklar oqimining ta'siri oshib boradi.

Biroq ellinistik dunyoda eng mashhur bo'lgan voqea eramizdan oldingi IV va III asrlar bo'sag'asida paydo bo'lgan stoiklar ta'limoti edi. Eramizdan oldingi 302yilda Afinada Qibrisning Kition shahridan bo'lgan Zenon (er.ol 336-264yy.) tomonidan asos solingan ravoqiylar maktabiga Sol shahridan bo'lgan Xrasipp (er.ol. III asr), Rodoslik Panetiy (er.ol. II asr) va boshqa faylasuflar mansub edilar. Stoiklar falsafasidagi asosiy g'oya insonning muammolariga alohida diqqat-e'tibor, to'xtovsiz harbiy va ijtimoiy nizolar, alohida shaxsning jamiyat bilan aloqalari sustlashgan sharoitda axloqiy-falsafiy tayanch topish edi. Agar ushbu sharoitlar tug'dirgan ta'sir natijasida adabiyot va san'atda fuqaroning ijtimoiy borlig'ining qo'nimsizligini aks ettirish, har narsaga qodir taqdir ramzida berilgan bo'lsa, stoiklar tomonidan bu holat barcha mavjudotlarni oqilona boshqaradigan oliy kuch (logos,

tabiat, xudo) ga insonning qaramligi sifatida tasvirlandi. Inson endi polis fuqarosi emas, balki koinot fuqarosi edi. U baxt-saodatga erishish uchun oliy kuch tomonidan belgilab berilgan hodisalar qonuniyligini bilib olmog‘i lozim edi. U tabiat bilan muvofiqlikda yashash uchun xayrli faoliyat bilan yashamog‘i lozim edi. Stoiklarning axloqiy tushunchalari orasida tabiat va jamiyat qonunlariga muvofiq keladigan, aqliy faoliyat orqali kelib chiqqan «kerakli narsa»to‘g‘risidagi tasavvurni qayd etib o‘tish lozim. Stoiklarning eklektizmi, asosiy qoidalarining ko‘p ma’noziligi ellinistik dunyoning turli tabaqalari (shu jumladan hukmron tabaqalar doirasida ham), keyinchalik esa, Rim jamiyatida ham ularning mashhur bo‘lib ketishlarini ta’minladi. Rim stoiklarining yirik vakillari Seneka, Epiktet va Mark Avreliy edilar. Ularning barchalari dunyoviy aql va dunyoviy ruh bilan bog‘langan tabiat va jamiyatning yagonaligi haqidagi stoiklik qoidalaridan kelib chiqdilar. Har bir odamdagi aqlar-logoslar va ruhlari dunyoviy aql va dunyoviy ruhning emanatsiyasi (o‘zidan nur chiqarishi) ekanligini ta’kidladilar. Ular fikricha, kishilar dono va fazilatli odamlar biladigan yagona hukmronlik qiluvchi koinot qonunlari zarurligini idrok etgan holda, ularga ko‘ngilli ravishda bo‘ysunishlari lozim. Ular yana shu to‘g‘rida mushohada yuritdilar, har kim butun narsa qarshisida o‘z burchini bajarib, taqdir tomonidan unga belgilab berilgan joyda biror-bir narsani o‘zgartirishga intilmasdan, nolishsiz qolish majburiyatini olishi kerak. Seneka uchun «yaxshi» imperator qanday bo‘lishi kerak degan savol katta ahamiyatga ega edi, negaki, imperatorning bo‘lishi zaruriyat hisoblanar edi. Imperator me’yorsiz maqto‘vni talab qilmasligi, fuqarolardan ularning mulkini tortib olmasligi, senat va «yaxshi» odamlar bilan hisoblashishi, o‘z bilganicha ish tutmasligi, fuqarolarning umumiy foydasi uchun mehnat qilmog‘i zarur ediki, buning evaziga ular unga sadoqat ko‘rsatib, uni sharaflashlari lozim edi. Sobiq qul bo‘lgan Epiktet asosiy e’tiborni hukmdorning sifatiga emas, balki unga tobelarning hatti-harakatiga qaratdi. Ozodlikka yo‘l moddiy ne’matlardan, xohish-istaklardan yuz o‘girishda yotadi, negaki, inson nimani xohlasa, uni berishi va olib qo‘yishi mumkin bo‘lgan

odamning quliga aylanadi. Tashqi tomondan mulk, badan, hayot-xojaga yoki tiranga bo'ysunadi va shuning uchun ularning bu tashqi huquqlaridan foydalanishlariga bahslashib o'tirish lozim emas. Ammo insonning haqiqiy mohiyati, uning aqli va ruhi hech kimga bo'ysunmaydi, uning fikriy muhokamasini hech kim boshqara olmaydi va hech kim unga xayrli va ezgu ishlar qilishga xalaqit bera olmaydi, demak, baxtli va ozod bo'lishiga to'sqinlik qila olmaydi. Epiktet uchun erdagi barcha hukmdorlardan yuqori turgan oliy xudo Zevs haqidagi tasavvur katta o'rin tutadi.

Stoiklar uchun falsafa donolikka erishish, yashash san'atini o'rganish vositasi sanalgan. Unga ko'ra, tabiatga muvofiq yashash dononing ideali sanaladi. Stoiklar azoblardan xalos bo'lib, ruhiy sokinlik va muvozanatga erishishni baxt deb bilganlar.

Muxtasar qilib aytganda antik falsafa Mil. Avv. VII asr oxirlariga kelib qadimgi Yunonistonda shakllana boshladi. Falsafaning vazifasi insonga qiyin vaziyatlarda ham o'zligini yo'qotmaslik va qadr-qimmatini saqlay olishni o'rgatishdan iborat bo'ldi. Mil. Avv. II asrdan milodiy VI asrlargacha bo'lgan vaqt oralig'ida Rimda rivoj topgan falsafiy ta'limotlar yig'indisi, keyinchalik mazkur an'anada vujudga kelgan ilmiy-falsafiy g'oya va tasavvurlar G'arb sivilizatsiyasi rivoji uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi. Etuk patristika davridagi lotin tilida ijod etgan yirik namoyandalardan biri bu, shubhasiz, Avreliy Avgustindir (354-430-yillar). Uning "Tavba" asari hamda Possidyumning unga bag'ishlangan biografik asarlari Avgustin haqidagi ma'lumotlarning asosiy manbai sanaladi. Avreliy Avgustin 354-yil 13-noyabrda Afrikaning Tagast shahridagi rimliklar oilasida tavallud topgan. U uncha badavlat bo'lmagan, biroq nufuzli va ma'rifatli oilada voyaga etadi. U boshlang'ich bilimlarni Tagast va qo'shni shahar Madavrda oladi. O'g'lining an'anaviy lotin mumtoz adabiyotidan tahsil olishi va notiqlik san'atini egallashini istagan otasi Avreliyni 370-yilning kuzida mahalliy oliy ta'lim markazi bo'lgan Karfagen shahriga yuboradi.

Avgustin u erda 372-373-yillar Sitseronning “Gortenziy” dialogini katta qiziqish bilan mutolaa qiladi. Haqiqat izlab, muntazam falsafa bilan mashg‘ul bo‘lgan Avgustinning qalbida ushbu asar keskin burilish yasaydi: “Birdan ko‘nglimda behuda umidlar bosh ko‘tardi, men bu bezovtaligim bilan abadiy donishmandlikka erishishni istardim” (Avgustin. Tavba, III, 4, 7). Haqiqatga etishish maqsadida u dastlab, moniylik (215-277-yillar Moniy asos solgan) e’tiqodini qabul qiladi. Avgustin to‘qqiz yil mobaynida moniylikning kuchli ta’siri ostida bo‘ladi. (Tavba, II, 6 -7). 384-yilda Avgustin Mediolan shahriga ko‘chib o‘tadi. Bu erda u mashhur xristian ilohiyotchisi va namoyandasi mediolanlik Amvroziy (340-397 yillar) bilan uchrashadi va bu uchrashuv uning hayotida katta ahamiyat kasb etadi. Aynan mediolanlik Amvroziy bilan uchrashgan vaqtlarda

Avgustin falsafa bilan mashg‘ul bo‘lib, falsafani skeptitsizm hamda moniychilikdan afzal degan fikrda edi. O‘z-o‘zini taftish etish va cho‘qintirilishga hozirlik ko‘rish maqsadida onasi va yaqin do‘stlari hamrohligida u Mediolan yaqinidagi joy - Kassiatsin deb atalgan Yer mulkiga ko‘chib o‘tadi. 386-yili, qariyb yarim yil mobaynidagi do‘stlari bilan yozishmalari natijasida Avgustin o‘zining ilk falsafiy asarlari: “Akademiklarga raddiya”, “Tartibot haqida”, “Farovon hayot haqida”, keyinchalik “Ruhning abadiyligi haqida” dialoglarini hamda “Monolog” nomli asarlarini nihoyasiga etkazadi.

387-yilning bahorida Mediolan shahriga qaytgach, u Amvroziy tomonidan cho‘qintiriladi. 387-yili onasining o‘limidan so‘ng boshiga tushgan kulfatga qaramay, Rimga yo‘l olib, u erda “Erkin tanlov haqida” dialogini hamda “Moniylar axloqi” deya nomlangan traktatini yozadi. Ehtimol, aynan shu vaqtlar uning ko‘nglida kelajakdagi hayotini cherkov xizmatiga bag‘ishlash istagi tug‘ilgan bo‘lsa ajab emas. 388-yilning kuzida u Tagast shahriga qaytadi va meros qolgan uyini sotib, pulini kambag‘allarga ulashadi. Do‘stlari bilan zohidona hayot kechirishi uchun esa boshpana sifatida kichkina bir uyni olib qoladi. Tagastda yashagan paytlarida “Ustoz haqida”, “Musiqqa haqida”, “Moniylar axloqi” kitobining ikkinchi jildi, “Ruhning miqdori

haqida” kabi asarlarini yozadi hamda dialog uslubida yozilgan “Erkin tanlov haqida” traktati ustida keng qamrovli ishlarini davom ettiradi.

Foma Akvinskiy ta’limoti. O’rta asr xristian aristotelizmining eng mashhur namoyandasi, shubhasiz, «Doktor angelikus», (“Farishta doktor”) nomini olgan Foma Akvinskiydir (1225-1274). Foma Neapol yaqinidagi Akvina shahridagi Rokkasekka qasrida dunyoga keldi. U oliynasab graflar avlodidan edi bo’lib, dastlab, Monte-Kaskinodagi Benidiktlar abbatligida ta’lim oladi va 1239-yilda Neapoldagi mashhur universitetlardan birining “Erkin san’at” fakultetiga o’qishga qabul qilinadi hamda 1243-yilda ushbu universitetni tamomlaydi. U Neapolda 1244yilda Dominikanlar ordeniga qabul qilinadi. 1245-yilning kuzida u Parijga ketadi va ma’lum muddat Buyuk Albert rahbarligida Parij universitetining ilohiyotshunoslik fakultetida tahsil oladi, to magistr darajasiga ega bo’lmaguncha (1259-yil) Parijda qoladi. Keyinchalik Parijdan Italiyaga jo’nab ketgan Foma turli universitetlarda ilohiyotdan dars beradi. 1272-yilda yana Parijdan ketgach 1273-yilda Neapol universitetlarida dars beradi. 1274-yilda u papa Grigoriy X ning taklifi bilan Lion saboriga yo’l oladi va yo’lda to’satdan salomatligi yomonlashib, vafot etadi. Uning asosiy asarlari: “Sentensiya Petr Lambardskiyning to’rt kitobiga sharhlar” (1254-1256), “Majusiylarga qarshi dalillar” (1262-1264), “Teologik jamlanma” (1- va 2-qismlar (1264-1265), 3-qism 1272-1273 yillar yozilgan, biroq asar yakunlanmagan),

“Muqaddas uchlik haqida” va “Sidmitsiyalar haqida” asarlari (asarlari Boesiy asarlariga sharhlar bo’lib, 1262-yilgacha yozilgan); “Dionisiyning “Ilohiy nomlar” asariga sharhlar” (1268-yilgacha), “Sabablar haqidagi kitobga sharhlar” (1270-yilgacha), “Haqiqat haqida savollar” (1256-1259), “Kuch-qudrat haqida” (1259-1268), “Ruh haqida” (1269-1270), “YOvuzlik haqida” (1270-1271) traktatlari; “Ma’no va mohiyat haqida” (1256), “Averroistlarga qarshi intellektning yagonaligi haqida” (1270), “Elementlarning qo’shilishi haqida” (1270-1271), “Varchunovga qarshi olamning abadiyligi haqida” (1271) kabilardan iborat.

Foma qarashlariga muvofiq ilohiyot va falsafa mohiyatan Aristotel tushunchasidagi fan hisoblanib, asosida birlamchi prinsip yotuvchi bilimning ayrim tizimlarida, zaruriy xulosalar faqatgina sillogistik yo‘l bilan chiqariladi.

Teologiya va falsafa mohiyatan mustaqil fan bo‘lib, teologiya hamda tafakkur prinsiplari bir-biridan farq qiladi. Ilohiy vahiyning haqiqat qismi aqldan yuqori xarakterga ega deb hisoblanadi (masalan, muqaddas uchlik aqidasi, birlamchi gunoh tushunchasi). Uning qolgan jihatlari esa ratsionaldir (masalan, xudoning borligi hamda ruhning abadiyligi aqidalari). Birinchi haqiqat o‘zida “vahiy ilohiyoti”ni yoki “muqaddas doktrina” (lot. sakra doktrina) ni aks ettiradi, ikkinchisi esa spekulyativ falsafiy fanlarning yuqori qismi “tabiiy ilohiyot”ni namoyon qiladi. Foma fikriga ko‘ra, narsalar haqidagi ochiq va aqldan yuqori bilimlar tabiiy bilimlar bilan qarama-qarshi emas, chunki ularning har ikkisi ham haqiqatdir. Ilohiyot fanlarining maqsadi va vazifasi ilohiy kitoblardagi haqiqatni barchaga tushunarli, ayon, ishonarli bo‘lishi uchun batafsil talqin hamda tizimli bayon qilib berishdan iborat.

Fomaning ta’kidlashicha, ilohiyot falsafaning xizmatidan foydalanishi mumkin.

Xristian dinining asosiy maqsadi insonni xalos etish ekan, bu nuqtai nazardan, “falsafa ilohiyotning cho‘risi bo‘lmog‘i kerak”, deya ta’kidlaydi Foma. SHuningdek, u inson tafakkuri va bilimi bevosita tarzda individual ruhni xalos etishga qodirdir, deya ta’kidlarkan, Foma O‘rta asrlardagi insonni tabiatan ojiz, gunohkor deya baholovchi salbiy jihatlarga qaramay, ratsional bilimning imkoniyatlarini past baholamaydi, aksincha, uni eng ijobiy tarzda qo‘llab, oqibatda uni oqlaydi.

Biroq bunda xudoning mavjudligini yaratilgan mavjudotlarga qarab qisman isbotlash mumkin. Foma Akvinskiy beshta shunday dalil keltiradi (lot. *quinque viae*, ya’ni “beshta yo‘l” yoki “beshta dalil” degan ma’noni anglatadi): 1) *ex motu* – “harakat-sabab”; 2) *ex ratione effisientis* – “keltirib chiqaruvchi sabab”; 3) *ex kontingente et*

nesessario – “zaruriy sabab”; 4) *ex gradibus perfectionis* – “mukammal darajasiga ko‘ra sabab”; 5) *ex gubernatione rerum* – “ilohiylikning narsalar ustidan hukmronlik sababi”.

Birinchi dalilda Foma, “harakatlanib” (bir-biri bilan qorishadigan), sifatiy va miqdoriy jihatdan o‘zgarib, paydo bo‘lib-yo‘qoladigan, shuningdek, “har qanday potentsiya va moddiylikdan xoli abadiy harakatsiz birlamchi turtkida” mavjud bo‘lishga intilib, turli potentsiyalarga o‘z-o‘zidan realizatsiya bo‘luvchi narsalarni keltiradi. Falsafa tarixchisi Kopulston ta’kidlaganidek: “Akvinalik birinchi dalilda

“Harakatlanuvchi” narsalar mavjudligidan “harakatlanmaydigan” yuqori dvigatelning mavjudligiga qarab boradi”. U ikkinchi dalilda, azaldan hech qanday sababga ega bo‘lmagan birlamchi sababdan vujudga kelgan, mavjud tartibot yoki borliq ierarxiyasini ko‘rsatadi. “...ikkinchi dalilda akvinalik tartibot yoki harakatlanuvchi sabablar ierarxiyasi mavjudligidan, cheklangan deatamalanmagan sabablar mavjudligiga qarab boradi”. Uchinchi dalil, mavjud bo‘lmagan zaruriyatni mutlaq zaruriyatga aylantirish uchun, borliqqa ega yoki undan xalos bo‘ladigan mavjud narsalar keltiriladi. “...uchinchi dalilda akvinalik borliqqa aylanishi va yo‘q bo‘lishga qodir (imkoniy) narsalar” mavjudligidan, zaruriy mutlaq zaruriy mavjudga qarab boradi...” To‘rtinchi dalilda tugal narsalarning mukammal darajasining mavjudligidan barcha chegaralangan mukammallikning sababi bo‘lgan mohiyatning mavjudligi nazarda tutiladi; “...to‘rtinchi dalilda akvinalik eng so‘nggi narsalardagi takomillashuv darajalarning mavjudligidan, eng oxirgi komillikning sababi o‘laroq namoyon bo‘luvchi vujudning mavjudligiga qarab boradi...” beshinchi dalilda esa moddiy narsalarning maqsad sababidan olam tartiboti uchun javob beruvchi Aqlga intilish aytib o‘tiladi. “...beshinchi dalilda akvinalik moddiy dunyodagi maqsadga muvofiq sababiylikdan, olamdagi maqsadga muvofiqlik va tartibotga javobgar aqlga qarab boradi.” Mazkur mulohazalarning umumiy jihati shundaki, narsalar va ularning xususiyatlarini harakat sifatidagi mavjudligi borliqni narsa va unga xos

xususiyat sifatida shartlovchi sababning borligini anglatadi. Narsalarni vujudga keltiruvchi sabablar zanjiri va narsalarning xususiyati zarurat yuzasidan chegaralangan bo‘lishi lozim, agarda bunday bo‘lmasa, hech kim va hech narsa voqe‘lik bo‘la olmasdi. Demak, Foma xulosa qilib ta‘kidlaydiki, yaratilgan narsalarning mavjudligi shundan dalolat beradiki, olamda qandaydir mangu, cheksiz birlamchi sabab bor: bu – ilohiy kitoblar tili bilan aytganda, qudratli va bilish imkonsiz bo‘lgan xudodir.

O‘rta asrlar Evropasida Uyg‘onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari.

Ba’zida “Uyg‘onish davri” atamasi keng ma’noda uzoq muddat davom etgan ma’naviy va ijodiy turg‘unlikning o‘rniga keluvchi tez, intensiv madaniy rivojlanish ma’nosida tushuniladi. VIII-IX asrlardagi Karolinglar Renessansi, Evropada shaharlar taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda ro‘y bergan XII asr Renessansi, shuningdek, gruzin, eron, arman, arab, hind, xitoy Renessansi haqida so‘z borganda atama ayni keng ma’nosida qo‘llaniladi deyish mumkin. Tor ma’noda esa XIV asrda SHimoliy Italiyada boshlanib, XVI asrda G‘arbiy Evropaning kattagina qismiga yoyilgan hamda Antik madaniyat ideallari va qadriyatlarining qayta “uyg‘onishi”, qayta qadr topishi bilan tavsiflanuvchi davr tushuniladi. “Uyg‘onish davri” atamasi xuddi “O‘rta asrlar” kategoriyasi singari nafaqat xronologik, balki ma’naviy mazmunga ham ega. Mazkur davrni “O‘rta asrlar”dan ham, “Yangi davr”dan ham ajratib turadigan aniq chegarani belgilash imkonini beruvchi uning o‘ziga xos jihati ko‘proq ma’naviy hayot sohasida namoyon bo‘ladi. Agar ushbu o‘ziga xoslik ko‘zdan qochirilsa, “Uyg‘onish davri”ni yo “O‘rta asrlar”, yo “Yangi davr”ning qismi sifatida olib qarash yoki bo‘lmasa, ularning o‘zaro almashinuv paytidagi nomustaqil davr o‘laroq baholashga to‘g‘ri keladi.

Har qanday hayot voqe‘ligiga mutlaqning majozii namoyon bo‘lish shakli o‘laroq qarash bu davrning eng asosiy ma’naviy xususiyati sanaladi. O‘rta asrlarda xudo ayro holda, yangi davrda olam xudodan alohida tasavvur qilindi. Uyg‘onish davrida esa xudo va olam

munosabatlari Foma Akvinskiy tushuntirganidek, “oqibatdan sababga” yo‘naltirilgan tarzda emas, aksincha, obrazdan proobrazga, majozdan ma‘noga, hodisadan mohiyatga tomon yo‘nalgan tarzda talqin etildi. Bruno va Kampanella hayotlariga o‘lim xatari tahdid qilgan kezlarda ham, hatto qiynoqlar ostida jon taslim qilganlarida ham o‘zlarining haqiqatga nisbatan shaxsiy qarashlari va borliqni ilmiy bilish borasidagi huquqlari uchun emas, insonning, olam va undagi narsalarning ilohiy qadr-qimmatini uchun kurashganlar. Ular bu qarashni nafaqat inkvizitsiya, balki tabiatdan yaxlit, to‘laligicha iste‘mol qilish tarafdori bo‘lgan endigina etishib kelayotgan korchalon tadbirkorlar oldida ham qat‘iy turib himoya qilganlar. Uyg‘onish davrida ro‘y bergan tabiatga munosabatning o‘zgarishi Nikolay Kuzanskiyning: “Olam – markazi hamma joyda, chegarasi esa hech qaerda bo‘lmagan sfera (soha) dir”, degan so‘zlarida yaqqol ifodasini topadi. Garchi mazkur ta‘kid Neoplatonizmni yuzaga keltirgan bo‘lsa ham, uni uyg‘onish davriga yaqin deyish mumkin.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1.Falsafaning fan sifatida mill.avv. VI asrda Yunonistonda shakllanishi va unda dunyoning asosi nimalardan iborat?

2.Demokrit, Aflotun, Arastu falsafiy qarashlari haqida bayon eting.

3.O‘rta asrlardagi nominalizm va realizm oqimlarining ta‘limotlari haqida so‘zlang.

4.Uyg‘onish davridagi fan taraqqiyoti haqida nimalar deya olasiz?

5.XVII asr G‘arbiy Yevropa falsafasi haqida bayon eting.

6.XVIII asr frantsuz faylasuflarining qarashlari haqida so‘zlang.

7.Nemis klassik falsafasining yirik namoyondalari kimlar? Ularning falsafiy g‘oyalari nimalardan iborat?

8.XX asr falsafasi, uning oqimlari, xususiyatlari haqida so'zlab bering.

Test savollar:

1. XVIII asr fransuz milly falsafa maktab vakilarini aniqlang.

- A. Didro, Russo
- B. Tomas Gobbs, Jon Lokk.
- C. F.Bekon, J.Lokk.
- D. Kant, Gegel.

2. «Men fikr qilyapman, demak, men majudman» deb qaysi mutafakkir aytgan?

- A. F. Bekon.
- B. Kant.
- C. Gegel.
- D. R.Dekart.

3. Nemis milliy falsafasi namoyondalarini aniqlang.

- A. Gobbs, Lokk.
- B. Didro, Lometro.
- C. I.Kant, Gegel.
- D. Russo, Golbax.

4. Inson aqlining cheksiz. qudratiga ishonchsizlik bilan qaragan nemis faylasufi.

- A. Gegel.
- B. Kant.
- C. Russo.
- D. Didro

ASOSIY VA QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT MANBALARI

Nazariy-metodologik

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T.: O'zbekiston, 2016.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz.-T.:O'zbekiston, 2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.-T.: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi ma'ruzasi
// Xalq so'zi, 2017 yil 20 sentyabr.
5. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.-Toshkent: O'zbekiston, 19962016.
6. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdulla Sher. Estetika.Darslik. -Toshkent: O'zbekiston, 2016.
2. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010
3. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdanie 2-e, pererabotannoe, dopoln. /Pod.red. M.A.Axmedovoy, B.C.Xana B.C.Хаҥа. – T.: Mehnat. 2004.
- 4.Po'latova D, Izzetova E. Filosofiya. - T.: Sharqshunoslik, 2012. 340-b
- 5.Saifnazarov I i dr. Filosofiya.- T.: 2002.
- 6.Tulenov J., Tulenova G., Tulenov K. Falsafa. Darslik. – T.:Fan texnologiyalar, 2016.
- 7.Falsafa /M.Axmedovaning taxriri ostida. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. - 496 b.

8. Falsafa. (O'quv qo'llanma) /E.Yusupovning taxriri ostida ostida. - T.:Sharq, 1999.-496 b.
- 9.Husanov B., G'ulomov B. Myomala madaniyati. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2010.
- 10.Sharipov M. , Fayzixujaeva D. Mantiq.. - T.: Universitet, 2007.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. I-Jild. -T.: Xalq merosi, 1992.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: Xalq merosi, 1993. - 224 b.
3. Abu Nasr Forobiy. Istoriko-filosofskie traktati. Dialektika.- Alma-Ata: “Nauka”, 1985.
4. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. T II. - T.:Fan,1968.
5. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar.- T., 1991.
6. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois.- T., 1996.
7. Allayarova S. Badiiy ijod germeneytikasi – T.: Universitet, 2011
8. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O'qituvchi, 1992.
9. Beruniy, Abu Rayhon. Tanlangan asarlari: T.1. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. - T.: Fan, 1968.
10. Bobur Zaxiriddin Muhammad. Boburnoma.- T., 1996.
11. Buyuk siymolar, allomalar.I-II-Jild.- T., 1995.
12. Chanishev A. Filosofiya drevnego mira. - M.: Visshaya shkola, 2001. - 374 s.
13. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O'FMJ, 2006.
14. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida.-T.:Sharq, 2005.
15. G'arb falsafasi. - Toshkent: Sharq, 2004. - 720 b.

ULFATILLAYEVA SAYYORA SOBIRJON QIZI

FALSAFA fanidan

Uslubiy qo'llanma

Bosishga ruxsat etildi. 19.12.2025 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.
Ofset uslubida oq qog'ozda chop etildi.
Nashriyot hisob tabog'i 5.25, Adadi 50. Buyurtma № 08-01
Bahosi kelishuv asosida.

«ZUXRO BARAKA BIZNES» MChJ
bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar, Chilonzor tumani,
Bunyodkor shoh ko'chasi 27 A-uy.